

raybosna'daki folklor araştırmaları enstitüsünde kütüphaneci olarak göreve başladı. 1973'te müzik akademisinde kütüphaneci iken emekliye ayrıldı. Emeklilik yıllarında kendini ilme verdi ve Saraybosna'nın çeşitli camilerinde fahri imam - hatiplik yaptı. 8 Kasım 1987 tarihinde vefat etti.

Osmanlılar'ın yıkılış sürecinde doğan Nametak kendini daima bu ülkenin bir vatanı gibi hissetmiş ve kültürüne sahip çıkarak bunu eserlerinde yansıtmıştır. Fakat onun fikir, düşünce ve ilim hayatını asıl yönlendiren etken, henüz on iki yaşında iken annesinden dinlemeye başladığı Bosna-Hersek halk şiirleri ve hikâyeleridir. Köklü ailesinden aldığı halk edebiyatı aşkı ve kültürüyle bu alanda eserler veren tek kişi olmuş, ayrıca Boşnakça-Hırvatça üzerine çalışmalar yaparak özellikle Türkiye'ye göç eden Boşnaklar'ın dili ve folkloruyla ilgilenmiştir.

Eserleri. *Nasrudin-Hodža, Njegove Šale i Dosjetke* (Nasreddin Hoca ve hikâyeleri, Mostar 1925); *İbrahim Terzija, Pobožni Spjev za Muslimansku Mladež* (müslüman gençlik için ilâhîler; nşr. Alija Nametak; Mostar 1927); *Tristagodišnjica Prvog Tursko-Hrvatskog Rječnika* (ilk Türkçe-Hırvatça sözlüğün 300. yıl dönümü Muhammed Hevâî Uskûfî Türkçe-Boşnakça sözlüğü; nşr. Alija Nametak; Sarajevo 1931, Zagreb 1968); *Bajram Žrtava* (kurban bayramı, Zagreb 1931); *Gašević Bosanski Mevlud* (Gašević'in Boşnakça mevlidi; Süleyman Çelebi mevlidinin Hâfız Sâlih Gašević tarafından Boşnakça tercümesi; nşr. Alija Nametak; Sarajevo 1935); *Narodne Junačke Pjesme* (kahramanlık şiirleri-türküleri, Sarajevo 1937); *Dobri Bošnjani* (iyi boşnaklar, Zagreb 1937); *Narodne Junačke Muslimanske Pjesme* (müslüman kahramanlık şiirleri, Sarajevo 1938, 1941, 1943); *Islamski Kulturni Spomenici Turskog Perioda u Bosni i Hercegovini* (Türk dönemi Bosna-Hersek'teki İslâmî kültür ve tarihî eserler, Sarajevo 1938); *Ramazanske Priče* (ramazan hikâyeleri, Sarajevo 1941); *Za Obraz* (akyüzlülük için, Zagreb 1941); *Mladić u Prirodi* (tabiattaki genç, Sarajevo 1943); *Muslimanske Narodne Pripovijesti iz Bosne* (Bosna'dan müslüman halk hikâyeleri, Zagreb 1944); *Zaboravni Odbor* (unutulan heyet, Zagreb 1944); *Muslimanske Narodne Ženske Pjesme* (Bosna müslüman kadın türküleri, Zagreb 1944); *Dan i Sunce* (gün ve güneş, Sarajevo 1945); *Bibliografija Folklorne Građe u Deset Godišta "Behara" s Indeksom Motiva* (on yıllık Behar'da

motifler indeksiyle folklor çalışmaları bibliyografyası, Sarajevo 1957); *Jezik Naših Iseljenika u Turskoj* (Türkiye'deki göçmenlerimizin dili, Sarajevo 1966); *Trava Zaboravka* (unutulma otu, Zagreb 1966); *Junačke Narodne Pjesme Bosanskohercegovačkih Muslimana* (Bosna-Hersek müslümanlarının kahramanlık şiirleri, Sarajevo 1967); *101 Nasrudinova Šala* (101 Nasreddin Hoca fıkrası, Sarajevo 1968). *Pobožne Pjesme Bosansko-Hercegovačkih Muslimana* (Bosna-Hersek müslümanlarına ait ilâhîler; Rešad Kadić ile birlikte; Sarajevo 1969, 1980); *Izabrana Djela* (seçilmiş eserler; Ahmed Muradbegović, Jakše Kušan ve Ante Dean'dan seçmelerle beraber; Zagreb 1969); *Od Beške do Motike* (beşikten mezara kadar, Sarajevo 1970); *Narodne Pripovijesti Bosansko-Hercegovačkih Muslimana* (Bosna-Hersek müslümanlarının halk hikâyeleri, Sarajevo 1975); *Tuturoza i Šeh Meco* (Tuturoza ve Şeh Meco, Zagreb 1978); *Bibliografija Folklorne Građe u Listu Gajret* (*Gajret* dergisinde folklor araştırmaları bibliyografyası; müsveddesi Folklor Araştırma Enstitüsü'nde bulunan yayımlanmamış eser). **Alija Nametak'ın ayrıca *Novi Behar*, *Glasnik VIS* ve *Narodna Uzdanica* dergilerinde 300'ü aşkın makalesi bulunmaktadır.**

BİBLİYOGRAFYA :

Slavko Ježić, *Hrvatska Književnost od Potetka do Danas: 1100-1941*, Zagreb 1941, tür.yer.; Miroslav Vaupotić, *Hrvatska Suvremena Književnost*, Zagreb 1966, tür.yer.; Miroslav Šćel, *Pregled Nove Hrvatske Književnosti*, Zagreb 1980, tür.yer.; Staniša Tutnjić, *Socijalna Proza u Bosni i Hercegovini Između Dva Rata*, Sarajevo 1982, tür.yer.; Zejnil Fajić, "Nametak, Alija", *Bibliografija Glasnika Vrhovnog Islamskog Starješinstva u SFRJ od 1933. do 1982 Godine*, Sarajevo 1983, s. 153-155; Rašida Kabalkić, *Stilske Karakteristike Poslijeratnih Novela Alije Nametka* (yüksek lisans tezi, 1990), Zagreb Üniversitesi, tür.yer.; Mustafa Čeman, *Bibliografija Boşnjačke Književnosti*, Zagreb 1994, s. 533, 589; Nusret Voloder, *Čitanka III. Razred Gimnazije*, Sarajevo 1994, s. 407-413; Mahmud Trajčić, *Istaknuti Bošnjaci*, Sarajevo 1998, s. 244-255; a.mlf., "In Memoriam. Prof. Hadži Ali Ef. Nametak", *Anali GHB*, XV-XVI (1990), s. 293-299; "Naši Suradnici", *Novi Behar*, IV, Sarajevo 1930-31, s. 353-359; Muhamed Hadžijahić, "Alija Nametak: Gašević Bosanski Mevlud", a.e., IX/9-13 (1935-36), s. 164-165; Vladimir Jurčić, "Pripovijedač Alija Nametak", *Narodna Uzdanica*, XI, Sarajevo 1943, s. 83-90; Ljubomir Maraković, "Pripovijedački Rad Alije Nametka", *Napredak*, Sarajevo 1944, s. 85-89; Alija Nametak, "Tri Rukopisa Makbuli-Arifa (Potur-Şahidije)", *Anali GHB*, V-VI (1978), s. 145-164; Ivo Balentović, "Alija Nametak", *Marulić*, XXI/2, Sarajevo 1988, s. 163-165.

MUHAMMED ARUÇI

NÂMİK KEMAL

(1840-1888)

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Türk edebiyatı ve siyasî hayatında büyük tesirler meydana getiren vatan ve hürriyet şairi, dava ve mücadele adamı, edip, yazar, gazeteci ve idareci.

Mehmed Nâmîk Kemal 26 Şevval 1256'da (21 Aralık 1840) Tekirdağ'da doğdu. Meclis-i Mâliye âzası, esham müdürü, II. Abdülhamid'in müneccimbaşısı Mustafa Âsım Bey'in oğludur. Annesi Tekirdağ mutasarrıfı Koniçeli Abdüllatif Paşa'nın kızı Fatma Zehra Hanım'dır. Büyük babası III. Selim'in başmâbeyincisi Şemseddin Bey, onun babası III. Ahmed'in damadı kaptanıderyâ, şair Râtib Ahmed Paşa olup o da vezîriâzam şehid Topal Osman Paşa'nın oğludur. Beşinci kuşakta Osman Paşa'nın babası Konyalı Bekir Ağa'ya varan ailenin kaynaklarda Morali olarak gösterilmesi Bekir Ağa'nın sonradan Mora'ya yerleşmesinden dolayıdır. Kemal'in büyük babası Şemseddin Bey'in, babasının evlendiği hanımlardan biri olan III. Ahmed'in küçük kızı Ayşe Sultan'dan doğmuş olması ihtimaline göre aile Osmanlı hânedanı ile de akraba olmaktadır. Zaten aile silsilesinde bir sultanın da yer aldığını söylemesi buna şüphe bırakmamaktadır (Kemal'in baba soyu hakkında daha etraflı bilgi için bk. Ali Ekrem, *Namık Kemal*, s. 2-7; Ergun, s. 5-25; Rıza Nur, s. 484-487; Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ankara 1966, s. 144; ayrıca krş. Alderson, *The Structure of Ottoman Dynasty*, Oxford 1956, lv. XLI; ane tarafından dedesi Abdüllatif Paşa'nın soyu ve ailesi için bk. Rıza Nur, s. 479-484; Ali Ekrem, *Namık Kemal*, s. 8-9).

Nâmîk Kemal'in çocukluk hayatı babasından ziyade Abdüllatif Paşa ailesi yanında geçmiştir. Başlangıçta damadı Mustafa Âsım'ı memuriyetle Tekirdağ'a tayin ettiren yanına iç güveyisi olan Abdüllatif Paşa, terfi ve aziller dolayısıyla bir yerden başka bir yere giderken Nâmîk Kemal'i memuriyetle sonra yeniden döndüğü İstanbul'da kalan babasının yanına bırakarak beraberinde götürüyordu. Tekirdağ ve Tırhala'nın ardından 1846'da Afyon'a gelişlerinin ikinci yılında annesinin genç yaşta ölümüyle (31 Ağustos 1848) öksüz kalan Nâmîk Kemal'in hayatının ilk on yedi senesi dedesinin tayin edildiği vazife ve memuriyetler sebebiyle memleketin çeşitli köşelerini dolaşmakla geçti. Bundan dolayı bir mektubunda, "Ben anamdan doğdum doğalı gezmeye alıştım" de-

mektedir (Kuntay, II/2, s. 675). Abdülatif Paşa'nın Afyon'dan sonra Kıbrıs, Lazistan sancağı ve Kütahya'ya tayininde oralara gidip gitmediğine dair bilgi bulunmamaktadır. Mahallî rivayetlere göre Afyon'da müftü Buharalı Hacı Vâhid Efendi'den Farsça öğrenmeye başlamış, Abdülatif Paşa'nın isteği üzerine evlerinin bitişiğindeki mevlevîhânenin neyzenbaşısı Coşkun Dede'den semâ çıkarmıştır (Edip Ali Bakı, *Nâmık Kemal Afyon'da*, Ankara 1949, s. 8-10). Kemal'in ileriki yıllara ait bir mektubunda altı yaşında iken ders görmeye başladığına dair ifadesi (Mustafa Reşid, *Bedâ-yiu'l-inşâ*, İstanbul 1302, s. 104) okumaya başlayışını çok erken bir yaşa çıkaran rivayeti doğrulamaktadır. Nâmık Kemal'in on dört-on beş yaşlarında kaleme aldığı en eski şiirlerinde Mevlevîlik'ten gelme ilhamların akis bulması da diğer rivayeti kuvvetlendirir. Yıllar sonra, Konya Mevlevî Dergâhı postnişini Sadreddin Çelebi'nin vefatı üzerine onun yerine getirilişi münasebetiyle Fahreddin Çelebi'ye yazdığı mektupta çocukluk zamanında kazanılmış Mevlevî âdâb ve görgüsü kendini gösterir ("Kemal Beyefendi'nin Bu Kerre Konya'da İrtihal Eden Çelebi Fahreddin Efendi'ye Vaktiyle Yazmış Oldukları Tebriknâmedir", *Hazîne-i Evrak*, nr. 43, s. 673-674). Kızının ölümünden az önce Kütahya kaymakamlığına tayini çıkan Abdülatif Paşa'nın çok geçmeden azledilmesi üzerine (17 Ekim 1848) ailece her defasında olduğu gibi yine İstanbul'a döndü. Artık mektebe başlama çağı gelmiş bulunan Nâmık Kemal, ilkin Beyazıt Rüşdiyesi'ne, daha sonra Vâlîde Mektebi'ne (Dârülmâârif) verildi. Onun bu mekteplere giriş tarihi ve devam süresi hakkında söylenenler birbirini tutmaz (krş. Ebüzziyâ Tevfik, *Kemal*, s. 6; *Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, s. 327; Ali Ekrem, *Nâmık Kemal*, s. 9). Sekiz ay devam ettiği kaydı ile Vâlîde Mektebi'ne girişi için verilen 12 Kasım 1848 tarihinin (İsmail Hikmet, I, 205) kabulü mümkün değildir. Çünkü Vâlîde Mektebi bu tarihten iki yıl sonra 21 Mart 1850'de (1266) açılmıştır (Mahmud Cevad, s. 327). Başında Hoca Şâkir Efendi'nin bulunduğu bu mektepte ileride Şıpkâ kahramanı diye meşhur olacak, ömür boyu arkadaşlık münasebetini devam ettirdiği Müşir Süleyman Paşa, Dahiliye nâzirliğine seçilecek şair Fâik Memduh Paşa gibi simalar onun sınıf arkadaşlarıydı. Nâmık Kemal, Abdülhamid'e sunduğu bir teşekkür arızasında Dârülmâârif'te okuduğu sınıfın kısa bir tasvirini vermektedir (Uzunçarşılı, XI/42 [1947], s. 273-274).

Ebüzziyâ Tevfik, Nâmık Kemal'in her iki mektebe devam ettiği sırada on iki yaşında olduğunu söyler (*Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, s. 327). Bu kayıt Vâlîde Mektebi'nin açılış tarihine uygun düşmektedir. Fakat buradaki tahsil hayatı, Abdülatif Paşa'nın ardarda gelen tayinlerden dolayı İstanbul'da fazla kalamayışı sebebiyle kısa sürmüştür. Hakkındaki bütün yazılarda Kemal dedesiyle birlikte İstanbul'dan doğrudan doğruya Kars'a gitmiş gösterilmektedir. Gerçekte ise Abdülatif Paşa, Afyon dönüşünden dört ay sonra Kıbrıs kaymakamlığına gönderilmiş, bir buçuk yıl sonra 1850 yılı Temmuz sonlarında bu memuriyetinden ayrılarak İstanbul'a dönmüş, bir yıl sonra da (16 Haziran 1851) merkezi Trabzon'da olan yeni kurulmuş Lazistan sancağı (Doğu Karadeniz) mutasarrıflığına mîr-i mîrân rütbesiyle tayin edilmiş, 1853 Ocak ayı sonlarında bu vazifeden alınmıştır. Kemal'in dedesiyle birlikte Kıbrıs'a gidip gitmediği belli olmasa bile Karadeniz bölgesindeki bu görev yerinde bulunmuş olduğuna kuvvetli bir ihtimal nazarıyla bakılabilir. Yıllar sonra yazacağı *Âkif Bey* piyesinde yer alan azgın deniz tablosu, onun çocuk yaşta Karadeniz'le karşılaşmasının hayalinde bıraktığı hatıranın payını düşündürcek canlılıktadır. Bu yeni bilgilerle Kemal'in Afyon ya da Kütahya'dan dönüşüyle Kars'a gidişi arasında geçen beş yılı az çok aydınlanabilmektedir.

Mart 1853'te Kars kaymakamlığına tayin edilen Abdülatif Paşa (*Ceride-i Havâdis*, nr. 614, 29 Cemâziyelevvel 1269; *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 484, 9 Cemâziyelâhir 1269) 1854 Temmuz sonlarında azledildi (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 507, Şevval sonu, 1270). Rivayet kabilinden bilgilere bakılırsa Nâmık Kemal'in ilk fikrî uyanışı bu devrede başlamıştır. Kars'ta iken müderris Vâizzâde Mehmed Efendi'den tasavvuf ve edebiyat öğrenmiş, Nâbî, Sünbülzâde Vehbî gibi şairlerin divanlarını okumuş (Ali Ekrem, *Nâmık Kemal*, s. 13; krş. B. Ç. Kırzioğlu, *Nâmık Kemal'i Kars'ta Okutan Müderris Şeyh Vaizzade Hamid ve Divançesi*, Ankara 1988) ve hocasının uyandırdığı hevesle küçük şiir denemelerine girişmiş (krş. F. Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, İstanbul 1953, I, 550; a.mlf., *1855 Kars Zaferi*, İstanbul 1955, s. 27, 84), ders ve okuma yanında Kara Veli Ağa adlı bir binicinin yardımı ile binicilik, cirit ve av gibi sporlarla meşgul olmuş, buraya gelişlerinden üç ay kadar sonra patlak veren Kırım muharebesi sırasında cephelere giden askerlerle dolup taşan bu serhad şehrinin galeyanlı havası içinde yaşamıştır. Kars'ın onun muhay-

Nâmık Kemal

yilesi üzerinde bıraktığı tesirler yıllar sonra bazı eserlerinde ortaya çıkacaktır. Meselâ *Cezmî* romanındaki cirit sahnesini oradaki hayatından almıştır. Kırım muharebesi esnasında cenaze merasimine şahit olduğu, asker kıyafetine girerek sevgilisinin peşinden orduya katılan kızın kulağın kulağa yayılan macerası *Vatan yahud Silistre*'deki kahraman kızın bir prototipi olarak zihninde yerleşmiştir. İstanbul'a döndükten on ay sonra Abdülatif Paşa Mayıs 1855'te Sofya kaymakamlığına tayin edildi (*Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 523, 26 Şâban 1270); Nâmık Kemal'in bu on aylık süre içinde faaliyeti hakkındaki mâlûmat hususi hocalardan Arapça ve Farsça dersleri aldığına, tekrar kavuştuğu babası ile eskiden olduğu gibi Osmanlı tarihini okumaya devam ettiğine dair kendisinden naklen oğlu Ali Ekrem'in aktardığı bilgilerden ibarettir (*Nâmık Kemal*, s. 14). Onun asıl fikrî gelişmesi Sofya'da başlamış, bir buçuk yıla yakın kaldığı bu şehirde bazı şairlerle tanışmış, onların yardımıyla eski şairleri okumaya yönelmiştir.

Bu hususta Ali Ekrem'in verdiği bilgiyle (*Nâmık Kemal*, s. 15) Ebüzziyâ Tevfik'in söyledikleri (*Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, s. 327) birbirine uymaz. Onun Sofya'da tuttuğu şiir defteri (İbnülemin Mahmud Kemal'in kütüphanesindeki yazma), yeni ve eski şairlerin eserleriyle temasının söylenenlerden çok daha geniş ölçüde olduğunu göstermektedir. Hususi hocalardan Farsça, Arapça, meânî, âdâb, mantık öğrenmeye çalışan Nâmık Kemal (Ali Ekrem, *Nâmık Kemal*, s. 15 vd.) kendini yetiştirmek için giriştiği bu çalışmaların yanında şiire ciddi şekilde Sofya'da başladı. Onun burada artık küçük denemeler yerine birbiri ardınca yazdığı gazeller, nazireler, Kerbelâ mersiyesiyle bir şair hüviyetini kazandığı görülür. Şair Binbaşî Eşref Bey (Paşa), misafir olarak Sofya'da Abdülatif Paşa'nın yanına geldiğinde onun birikmiş bir hayli şiiri olduğunu görmüş, bir mahlasnâme tanzim ederek ona "Nâmık" mahlasını vermiş, bu mahlas

zamanla göbek adı Mehmed'in yerini tutmuştur. Bu sırada Kemal'in âl-i abâ muhibbi olarak gözüktüğü ve Kerbelâ mersiyeleri yazdığı görülür. Şiir defteri mahlasnâmenin bu husustaki ifadesini teyit etmekte ve onun bu dönemde Hz. Ali muhabbetinin tesiri altında bulunduğunu göstermektedir. Eşref Bey ondaki bu muhabbeti daha da kuvvetlendirmiştir. Bu defterde muhtelif şairlerin âl-i abâyâ dair manzumeleriyle Kerbelâ mersiyelerini toplaması, *Vâridât*'ını kopya ettiği, Sofya civarında yatan Halvetî şeyhi Bâli Efendi hakkında bir kıta tanzim etmesi gibi hususlar onun Sofya'da içinde bulunduğu tesirin derecesini ortaya koymasına bakımından önemlidir. Aynı zamanda Mevlî ilhamı ile birçok şiir yazması da başka bir cephesini gösterir. Nâmîk Kemal'in hayatının her safhasında Mevlevîler ile teması olduğu özellikle kaydedilmelidir. Defterine aldığı şiirlerden Sofya'da tanıştığı bazı şairlerin isimleri öğrenilmektedir. Sofyalı Vâmîk bunlardan biridir. Kendisine Nâmîk mahlasının seçilmesinde şiirlerine nazîreler yazdığı bu şairin adının tesiri olmalıdır.

Kemal, Sofya'dan ayrılmasına yakın Abdüllatif Paşa'nın ve anneannesinin ısrarıyla Niş Kadısı Mustafa Râgîb Efendi'nin kızı Nesîme Hanım ile evlendi (krş. Ali Ekrem, *Nâmîk Kemal*, s. 17; Kuntay, I, 80). Abdüllatif Paşa 1856 Eylülünün başında azledilir (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 802, 8 Muharrem 1273; *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 545, 22 Muharrem 1273). İki aydan fazla süren Sillistre muhasarasının haberleriyle çalkalanan Sofya'dan ayrılırken savaş daha da kızışmış olarak sürmekteydi. Nâmîk Kemal İstanbul'a dönerken Edirne Valisi İsmâil Paşa'ya sunduğu bir kasidede Sofya'da çok sıkıcı bir hayat geçirdiğini belirtiyor. "Dâsitân-ı Sofya" adlı uzun bir manzumeyle müftüsünden başlayarak Sofya'nın tanınmış simalarını ve devlet memurlarını hicveden Nâmîk Kemal, Sofya'dan ayrılırken dedesinin yerine tayin edilen Edhem Paşa'yı da bir kıta ile hicvetmiştir. Nâmîk Kemal, Edirne'de bu kasideden başka Edirneli bir güzel hakkında bir manzume yazdığı gibi kendisini hicveden Edirne şairlerinden birine de bir hicviye ile aynı yolda mukabelede bulunmuştur. Bütün bunlar onun Sofya dönüşünde Edirne'de bir müddet kalmış olduğunu ortaya koymaktadır.

Nâmîk Kemal, büyük annesi Mahdûme Hanım'ı ve büyük babası Abdüllatif Paşa'yı birer yıl ara ile (1858 ve 1859) kaybettikten sonra eşi Nesîme Hanım ile birlikte babasının evlendiği, devrine nisbetle fev-

kalâde kültürlü, kendisini de çok seven Dürriye Hanım'ın Hobyar'daki evine yerleşti. Nâmîk Kemal'in ilk memuriyet hayatı da İstanbul'a bu dönüşünden az sonra başladı. Bu bilinmeyen nokta, esas kısmını Sofya'da yazdığı şiirlerin oluşturduğu şiir defterindeki Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya yazılmış bir kasideden öğrenilmektedir. Bu kasidede "bî-cürm ü bî-günâh" vazifesinden azledildiğini ve İstanbul sokaklarında eli boş dolaştığını belirterek sadrazamdan inâyet dilediği görülmektedir. Reşid Paşa 7 Ocak 1858'de öldüğüne göre sözü geçen azlin bu tarihten önce olduğu anlaşılır. Söz konusu husus Reşid Paşa'nın çok kısa süren son sadâretinde değil, 3 Rebîülevvel – 10 Zilhicce 1273 tarihleri (1 Kasım 1856 – 1 Ağustos 1857) arasındaki beşinci sadâreti esnasında vuku bulmuş olmalıdır. Ebüzziyâ Tevfîk, Nâmîk Kemal'in on yedi yaşından itibaren Tercüme Odası'na devam ettiğini belirtir (*Kemal*, s. 7). İsmail Hikmet Ertaylan ise kaynak göstermeden onun Tercüme Odası'na giriş tarihini 8 Kasım 1857 şeklinde kaydetmiş ve bizzat kendi kaleminden 1857 yılında mülâzemetle bu kaleme girdiğine dair bir ifadesini nakletmiştir (*Türk Edebiyatı Tarihi*, I, 209). Kasidede bahsettiği azil hadisesinin daha önce girdiği bir başka görevle ilgili olması düşünülebilir. İbnülemin Mahmud Kemal'in naklettiği bir rivayete göre Leskofçalı Galib 1859 yılı yazında emtia gümrüğü başkâtipliğine getirildiğinde Nâmîk Kemal'i de yanına muavin olarak almıştır (Leskofçalı Galib, *Divan*, İstanbul 1335, İbnülemin Mahmud Kemal'in mukaddimesi, s. 22 vd.; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 441). Mehmed Süreyyâ tarih belirtmeden Nâmîk Kemal'in bir ara gümrük kâtipliğinde bulunduğunu söyler (*Sicill-i Osmânî*, IV, 82). İbnülemin'in Leskofçalı'dan bahsederken kaydettiği bu rivayete dayanarak başta Mithat Cemal Kuntay ve ondan faydalanan diğer araştırmacılar, Nâmîk Kemal'i Tercüme Odası'ndan önce gümrükte vazifeye başlamış gösterirlerse de bu doğru değildir. Yukarıdaki kayıtlar bir yana bizzat kendisi bir yazısında Tercüme Odası'nda sekiz on yıl bulunduğunu belirtir (*Hürriyet*, Londra, nr. 19, 17 Receb 1285, s. 5). Bu görevde 27 Mart 1867 tarihine kadar kaldığı göz önünde tutulursa onun Tercüme Odası'na gümrükten sonra girmiş olduğunu kabul etmeye imkân yoktur. Emtia Gümrük Nâzırı Kânî Paşa'nın Bâbüâlî'den kâtip istemesiyle oraya giden Leskofçalı Galib'in diğer kalemlerdeki bazı gençlerle birlikte Nâmîk Kemal'i de götürdüğü, Nâmîk Kemal'in onunla birlikte iki yıl

çalıştıktan sonra Leskofçalı'nın Ağustos 1861'de Trablusgarp'a tayini üzerine Tercüme Odası'na döndüğünü söylemek en doğru izah olacaktır. Leskofçalı Galib'in İstanbul'dan ayrılması üzerinden bir iki ay geçmeden 1278 Rebîülâhîr başlarında (6-15 Teşrînievvel 1861) çıkan Eşref Paşa divanına Nâmîk Kemal'in yazdığı takrizde de onun Tercüme Odası hulefâsı mütehayyîzânından olduğu kaydedilir (Eşref Paşa, *Divan*, İstanbul 1278, s. 200).

Oğlu Ali Ekrem, babasının Sofya'dan döndükten sonra zamanın büyük ulemâsından tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf, Arap ve Acem edebiyatı dersleri aldığını söyler. Adı geçen şiir defterindeki Fehîm-i Kadîm, Sâbit, Nef'î, Bâkî, Şeyh Galib, Keçecizâde İzzet Molla, Râgîb, Nedîm, Fuzûlî, Sermed, Kethüdâzâde Ârif divanlarına ait bir fiyat cetveli okumak istediği bu şairleri haber verir. Bir manzumesinde görüldüğü üzere daha Sofya'da iken kendisini artık bir şair saymaya başlamış olan Nâmîk Kemal'in İstanbul'da edebiyat çevresi olarak ilk defa Tercüme Odası'ndaki kalem arkadaşları ve onların muhitiyle temas ettiği söylenebilir. Tercüme Odası'na girdiği vakit Sâdullah Paşa, Âyetullah, Kânî Paşazâde Rifat, Recâizâde Celâl beyler de oraya devam ediyordu. Fâik Memduh, Hâlet gibi simalarla sonradan *Mir'ât* mecmuasını çıkaran Refik Bey, Hariciye Nezâreti'nin diğer kalemlerinde çalışıyordu. O tarihlerde Batı tarzı şiir yolu henüz açılmamış olduğundan bu gençlerin hepsi eski tarzda şiir yazıyordu. Fâik Memduh Bey'in o sırada hepsinden mümtaz bir şair sayıldığını belirten Nâmîk Kemal'in İstanbul edebiyat muhitiyle teması gittikçe genişledi. Daha yaşlı nesillerden Manastırlı Sâlih Nâilî ve Manastırlı Fâik'ten sonra 1860'ta Ziyâ Paşa ile tanıştı (*Nâmîk Kemal'in Talim-i Edebiyat Üzerine Risâlesi*, s. 36). Bu arada Leskofçalı Galib ve Hersekli Ârif Hikmet ile de yakın temas kuran Nâmîk Kemal, 1861'de eski ve yeni nesilden şairlerin bir araya gelerek oluşturduğu Encümen-i Şuarâ'ya dahil oldu. Kâdirî şeyhi Osman Şems Efendi, Lebîb Efendi, Ziyâ (Paşa), Leskofçalı Galib, Koniçeli Mûsâ Kâzım (Paşa), Hakıkî Bey, Manastırlı Nâilî, Manastırlı Fâik, Hersekli Ârif Hikmet, İbrâhim Hâlet Bey, Fâik Memduh ve Recâizâde Celâl encümenine devam eden başlıca şairlerdi. Haftada bir Hersekli Ârif Hikmet'in evinde buluşarak aradan geçen bir hafta zarfında hazırlamış oldukları şiirleri birbirlerine okuyor, bunlar üzerinde konuşuyor, fikir yürütüyorlardı. Encümeninde bu şiirlerin okunması işi üstün inşad kabiliyetinden dolayı Nâmîk Kemal'e verilmişti (Hersekli Ârif

Hikmet, *Divan*, İstanbul 1334; İbnülemin Mahmud Kemal'in mukaddimesi, s. 19-20). O bu faaliyetten aldığı hızla Kâzım Paşa, Ârif Hikmet, Hâlet ve Fâik Memduh beylerle müşterek gazeller yazıyor, Osman Şems Efendi, Leskofçalı Galib ve Ârif Hikmet gibi üstatlara nazîreler söylüyordu. Topluluk bir yıl faaliyet gösterdikten sonra 1862 yazı sonuna doğru Leskofçalı Galib'in memuriyetle Trablusgarp'a gitmesi üzerine eski havasını kaybetmeye yüz tutarak zamanla dağıldı. Bu yıllarda Nâmık Kemal'in sanatı ve şahsiyeti üzerinde Leskofçalı Galib'in büyük tesiri olmuştur. Şairliğinden başka devlet ve hükümet işlerinde de görüş sahibi olan Leskofçalı'dan ona şiir ve tasavvuf terbiyesi yanında bazı içtimâî fikir ve davranışların da geçtiği anlaşılmaktadır (Kaplan, *Nâmık Kemal*, s. 36 vd.).

Nâmık Kemal İstanbul'a gelişinin beşinci yılında Şinâsi ile tanıştı. Bu sırada Şinâsi *Tasvîr-i Efkâr*'ı çıkarmaya başlamıştı (27 Haziran 1862). Bir gün eline verilen, küçük bir risâle halinde basılmış "Münâcât" onu o zamana kadar yalnızca nesrini tanıdığı ve beğenmediği Şinâsi'ye sevketti ve bu manzumenin verdiği heyecanla hemen onun gazetesinde vazife aldı. Nâmık Kemal'in, *Talim-i Edebiyat Üzerine Risâle*'sinde (haz. Necmettin Halil Onan, Ankara 1950, s. 36-37) bu hadisenin tarihini 1278 Ramazanı olarak vermesi yanlıştır; çünkü *Tasvîr-i Efkâr* 1278 senesinin son günü çıkmaya başlamıştır. Şinâsi'yi ziyaret ettiği gün tercüme edip gazeteye verdiğini söylediği "Zencî" fıkrasından *Tasvîr-i Efkâr*'a girdiği tarih tesbit edilmektedir. Bu fıkra gazetenin 35. nüshasında (3 Cemâziyelevvel 1279 / 27 Ekim 1862) neşredildiğine göre gazeteye girişi *Tasvîr-i Efkâr*'ın yayımlanmaya başlamasından dört ay sonradır. Nâmık Kemal'in burada başlangıçta fıkra türü yazılar yazdığı ve havadis tercümeleri yaptığı söylenebilir. Şinâsi ile tanışması Nâmık Kemal'in hayatına yepyeni bir istikamet vermiş, gazete, o zamana kadar yalnız nazım sahası ile Tercüme Odası'nın resmî kitâbet tarzına yatkın bir yolda çalışmış olan kalemîni Şinâsi'nin tesiriyle yeni bir nesir tarzına yöneltmiştir. Şinâsi ile tanışmasından üç ay önce eski nesrin bütün sanat kenunları ile *Bârîka-i Zafer*'i yazmıştı. Kendisinin de belirttiği gibi Şinâsi onun düşüncesini siyasî ve içtimâî meselelere yöneltmiş, şairinin muhteva ve mevzuunu değiştirmiş (*Nâmık Kemal'in Talim-i Edebiyat Üzerine Risâlesi*, s. 37 vd.), artık eski şiirin ve tasavvufî remizlerin mücerret dünyasında yaşayan bir insan olmaktan çıkarak cemi-

yet davalarının adamı olmuştur. *Tasvîr-i Efkâr*'a girişinden beş ay sonra Montesquieu'den tercüme yapması ve bunun başına koyduğu mütalaa onun bu ilk beş ay zarfında almış olduğu mesafeyi gösterir ("Romalılar'ın Esbâb-ı İkbâl ve Zevâli Hakkında Mülâhazat", *Mir'ât*, nr. 2, 3 Şevval 1279 / 22 Mart 1863). İlk hareket noktasını teşkil eden Montesquieu, her zaman için Nâmık Kemal'in fikirlerini en çok benimseydiği Batılı müellif olmuştur. Burada, Garp fikirleriyle temasa en uygun çevre olan Tercüme Odası'nın onu Şinâsi'nin tesirlerine hazır bir hale getirmiş olacağını da gözden kaçırmamak gerekir. Nâmık Kemal'in Şinâsi ile temasından önce Batı'dan ne gibi eserler okuduğu hakkında bilgi yoktur. Kendisine ders verdiği için "Kemal hocası" lakabıyla anılan Tercüme Odası'nın kıdemli kâtiplerinden Mehmed Mansur Efendi'den Fransızca öğrendiği kaydedilmektedir (Ebüzziyâ Tefvik, "Yeni Osmanlılar", *Tasvîr-i Efkâr*, 1900, nr. 35; ayrıca bk. Mehmed Gâlib, *Sâdullah Paşa*, İstanbul 1327, s. 27). Bir rivayete göre Fransızca öğrenmeye daha Sofya'da iken başlamıştır (*Zavallı Çocuk*, İstanbul 1947, M. N. Özön'ün mukaddimesi, s. 7). 1864 yılı Eylülünde sefâret kâtipliğine tayin edilerek Petersburg'a giden Kânî Paşazâde Rifat'a yazdığı bir mektup Leskofçalı'nın bir gazelinde geçen "devlet, millet, umumi ıstrap" gibi kavramların onda artık şiddetli bir hassasiyet haline geldiğini göstermektedir (krş. Süleyman Nazif, *Nâmık Kemal*, s. 11-12; Mustafa Reşid, *Âsâr-ı Meşâhir*, İstanbul 1304, s. 107). Nâmık Kemal, Şinâsi'nin siyasî bir sebepten dolayı 1865 baharı sonunda Paris'e kaçmasının ardından *Tasvîr-i Efkâr*'ı kendi başına çıkarmaya başladı. Ebüzziyâ Tefvik, Şinâsi'nin bu dönemde Nâmık Kemal'le *Courrier d'Orient* gazetesinin sahibi Giampetri vasıtasıyla mektuplaştığını söyler. *Cerîde-i Havâdis* ile giriştiği meşhur "mebhûsetün anhâ" münakaşası istisna edilirse Şinâsi'nin son zamanlarında *Tasvîr-i Efkâr*'da makaleleri görülmez olur. Şinâsi'nin ayrılmasından sonra gazete, bir süre daha hemen hemen sadece havadis, resmî tevcihat ve ilân gazetesi havasında çıkmaya devam eder. Şinâsi ayrılıncaya kadar Nâmık Kemal'in gazetede faaliyetinin tercüme ve küçük fıkra gibi yazılarla sınırlı olduğu söylenir (Ahmed Râsim, *Şinâsi*, İstanbul 1927, s. 81). Nâmık Kemal'in asil hüviyetini veren yazılar, sanıldığı gibi Şinâsi'nin ayrılışının hemen ardından değil daha sonraları görülmeye başlamıştır. Kendi başına kaldığı gazetede *Cerîde-i Havâdis* ile münakaşa ettiği ve zaman zaman üzerine döndüğü kolera meselesin-

den başlayarak kalemi yeni yeni mevzu ve meselelere açılmış; şehir işleri, maarif, bazı sosyal müesseselerin durumu, malîyenin ıslahı gibi hususlar yazılarının temel konuları olmuştur. 1865 yılındaki kolera salgını sırasında Leskofçalı Galib'e yazdığı mektupların birinden (Kuntay, I, 38-41) bu dönemde onun Voltaire'in *Dictionnaire philosophique*'i ile meşgul olduğu anlaşılmakta, maarif meseleleri üzerinde hususi görüş ve program sahibi bir dava adamı seviyesinde fikirleri sürdüğü görülmektedir. 1864'te kurulan Cem'iyet-i Tedsîsiyye-i İslâmiyye'de fahrî dersler vermek suretiyle aktif bir eğitim faaliyeti gerçekleştirmekten de geri kalmamıştır (Mahmud Cevad, *Maârif-i Umûmiyye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcrâatı*, İstanbul 1338, s. 97; *Türkiye Maarif Tarihi*, II, 488). Ebüzziyâ Tefvik, Nâmık Kemal'in, arkadaşı Refik Bey'in idare ettiği *Tercümân-ı Ahvâl*'e onun koleradan ölmesi üzerine yazı yardımıyla bulunduğunu söyler (*Salnâme-i Hadîka*, İstanbul 1290, s. 71). Nâmık Kemal *Tasvîr-i Efkâr*'daki yazılarında devamlı olarak maarif meseleleri üzerinde durmuş, kadınların okutulması meselesini ilk defa o ortaya atmıştır. İstanbul'un yangınlardan kurtarılması konusunda yazdığı makale (nr. 374) takdir uyandırarak Sadrazam Âli Paşa tarafından rütbesi mütemâyize yükseltilmek suretiyle taltif edilmiştir. Edebiyat ve dilimizin haline, Tıp Fakültesi'nde tedrisâtın Fransızca olmasına, Tepebaşı kahvehanelerinde Rumca şarkılar söylenmesine dair yazdığı tenkidî yazılar onun daha o zamandan itibaren millî konular üzerindeki hassasiyetini göstermektedir. 1866 yılı yazında neşrettiği, Türk dili ve edebiyatının meselelerini toplu bir şekilde ilk defa ele alan makalesinde devrini aşan görüşler ortaya koymuştur ("Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmidir", *Tasvîr-i Efkâr*, nr. 416-417, 16 ve 19 Rebîülâhîr 1283). Günlük şehir hayatı etrafında ilk denilebilecek mahallî röportaj örneğini edebiyatımıza kazandıran "Ramazan Mektubu" (nr. 452-455) ve *Bârîka-i Zafer*'den (1862) sonra tarih sahasındaki yazılarının asıl başlangıcını teşkil eden "Devr-i İstîlâ" tefrikası (nr. 443-451) bu dönemin diğer dikkate değer yazılarındanır.

Nâmık Kemal'in *Tasvîr-i Efkâr*'da siyasî temayüllerini hissettiren ilk yazısı Belçika Kralı Léopold'ün ölümüne dair haber şeklinde kaleme aldığı fıkradır (nr. 355). Onda hürriyet, hükümet ve millet arasında olan karşılıklı ilişki ve hükümdarın halka kendini nasıl sevdirdiği gibi meseleler önce bu yazı ile başlar. "Avrupa" başlığı al-

tında yazdığı dış politika icmalleriyle kalemi gittikçe gelişen genç muharririn asıl siyasî tavrı Memleketeyn meselesi üzerinde kaleme aldığı makalelerde kendini göstermiş (nr. 375, 376), bu yazılardan sonra gazete gittikçe siyasî bir hüviyet kazanmıştır. Tepebaşı gazinolarında söylenen Türk aleyhtarı Rumca şarkılara dair kaleme aldığı şiddetli yazılar hükümetle arasında ilk gerginliğe yol açmış (nr. 419, 425), bu yazılara karşı hükümet tarafından gönderilen tembihnâmeyle teessüflerini ifade suretiyle verdiği cevaplarla baskılar karşısında yılmayan cesur karakterini ortaya koymuştur (nr. 427). Nâmık Kemal bu yazıları yazdığı sıralarda ülkede meşrutiyet idaresini kurmak amacıyla 1865 Haziranında doğarak daha sonra Yeni Osmanlılar ismini alan İttifak-ı Hamiyet adlı gizli cemiyete katılmış bulunuyordu (bu cemiyete girişi hakkındaki farklı rivayetler için bk. Kaplan, *Nâmık Kemal*, s. 54 vd.). Burada Veliâht Murad Efendi ile yakınlık kurmuş, bu arada Şehzade Abdülhamid Efendi ile de tanışmıştı. O vakitler Tasvîr Matbaası çoğu bu cemiyete mensup yeni fikirli gençlerin buluşma yeri idi (Ebüzziyâ Tevfik, “Yeni Osmanlılar”, *Tasvîr-i Efkâr*, 1909, nr. 10; Sâmîpaşazâde Hasan, “Âyetullah Bey ve Yeni Osmanlılar”, *Hâdisât-ı Hukûkiyye ve Târihiyye Mecmuası*, II/2 [1341], s. 3). Onun artık makalelerine ve siyasî icmallere sokuşturduğu birkaç satırlık ifadelerle siyasî rejim, idare tarzı, millet meclisi gibi meseleleri ima ettiği görülmektedir. 1866 Eylülünde patlak veren Girit isyanına dair 423. sayıdan itibaren başlayarak devam eden yazıları geniş akisler uyandırıyor. 461. sayıda Sultan Abdülaziz’e hitaben Paris’te açık bir mektup neşrederek devlet idaresinin islahına dair tavsiyelerde bulunan ve geleceğe dönük siyasî bir program mahiyetindeki görüşlerini bildiren Mustafa Fâzıl Paşa’nın *le Nord* gazetesine gönderdiği mektubun tercümesini *Muhbir* gazetesinden iktibas etmiş, buna ilâve ettiği mütalaada vatani terakkîye götüreceği yeni bir neslin varlığını “Jeunes turcs” ismi karşılığında “Türkistan’ın erbâb-ı şebâbı” tabiriyle haber vermişti (18 Şevval 1283 / 23 Şubat 1867). Bu sıralarda Beyoğlu gazetelerinden *Gazette du Levant*’ın 19 Şubat 1867 tarihli nüshasında, Mustafa Fâzıl Paşa’nın Abdülaziz’e mektubu münasebetiyle Türkistan’ın erbâb-ı şebâbından teşkilâtlanmış bir cemiyet olarak bahseden ve Mustafa Fâzıl’ı aşığılayıcı bir ifade kullanan yazısına karşı aynı gazetede basılmak üzere bir cevap gönderir (Kuntay, I, 183-197, 290-291). Türkistan’ın erbâb-ı şebâbının teşki-

lâtlanmış bir cemiyet ve reisinin de Mustafa Fâzıl Paşa olduğu iddiasını reddeden bu yazı, aynı zamanda Nâmık Kemal’in adına konuştuğu topluluğun bir nevi programını açıklar mahiyettedir. Yabancı matbuatta “Jeunes turcs” şeklinde yer alan bu tabirin arkasında bir cemiyetin varlığı kendini hissettiriyordu. *Tasvîr-i Efkâr* ve Ali Suâvi ile Ziyâ Paşa’nın yazdıkları *Muhbir* gazetesi siyasî hadiseler karşısında ortak bir tutum göstermekteydi. *Muhbir*, yazıları arasına hürriyet ve idare tarzına ait meselelerle ilgili sözler, ima ve dokundurmalar sıkıştırmakta *Tasvîr-i Efkâr*’dan daha ilerideydi. Yukarıdaki yazının çıkışından sonraki günlerde *Muhbir*’in, Mısır Valisi Hidiv İsmâil Paşa’nın devletten yeni özel bir unvanla bazı imtiyazlar isteyeceğine dair bir haber neşretmesi ve *Tasvîr-i Efkâr*’ın haberi aynen sayfalarına geçirmesi Bâbüâlî’yi büyük bir kızgınlığa sevketti. Bu yayını üzerine *Muhbir* bir ay kapatıldı. Bu arada Sadrazam Âlî Paşa, Nâmık Kemal’den *Tasvîr-i Efkâr*’dan ayrılmasını istedi (“Yeni Osmanlılar”, *Tasvîr-i Efkâr*, 1909, nr. 9). Tam bu sırada *Tasvîr-i Efkâr*’da, *Muhbir* sahibinin gazetesinin kapatılmasına itiraz eden yazısı ile birlikte aynı nüshada Nâmık Kemal’in Girit hadiseleri dolayısıyla kaleme aldığı “Şark Meselesi” adlı makalesi çıktı (nr. 465, 4 Zilkade 1283 / 10 Mart 1867). Gütmekte olduğu siyasete dokunduğu için hükümeti hidde düşürmekten dört gün sonra matbuatı çok sıkı kayıtlar altına alan “Kararnâme-i Âlî” ismiyle meşhur tebliğ neşredildi (15 Mart 1867). Ali Suâvi tevkif edilerek Kastamonu’ya sürüldü. *Tasvîr-i Efkâr*’ın 465. nüshasından itibaren Nâmık Kemal muharrirlikten menolundu. Yeni Osmanlılar, aynı ayın ilk günlerinde Mustafa Fâzıl Paşa’nın Abdülaziz’e hitaben neşrettiği Fransızca mektubu Türkçe’ye çevirerek taşbasma risâle şeklinde ve binlerce nüsha olarak İstanbul’da dağıttılar (“Yeni Osmanlılar”, *Tasvîr-i Efkâr*, 1909, nr. 9). Nâmık Kemal, İstanbul’dan uzaklaştırılmak istendiğinden iki hafta sonra rütbesi rütbe-i sâniye sınıf-ı evvel mütemâyize yükseltilecek Erzurum’a vali muavini tayin edildi (*Tasvîr-i Efkâr*, nr. 469, 18 Zilkade 1283 / 25 Mart 1867). Ebüzziyâ, Nâmık Kemal’in bu tayinle birlikte muharrirlikten de menolunduğunu bildirir. Ziyâ Paşa da aynı sebeplerle Kıbrıs mutasarrıflığına gönderildi (8 Mayıs 1867). Ancak Nâmık Kemal türlü bahanelerle Erzurum’a hareketini geciktirdi. Tayininden on dokuz gün sonra Ziyâ Paşa ile birlikte *Courrier d’Orient* gazetesine çağırıldı; Yeni Osmanlılar adına

neşriyatta bulunmak üzere Paris’e davet eden Mısırlı Mustafa Fâzıl Paşa’nın mektubu kendilerine bildirildi (Ebüzziyâ Tevfik, “Yeni Osmanlılar”, *Tasvîr-i Efkâr*, 1909, nr. 12). Ziyâ Paşa ile Nâmık Kemal bu teklifi kabul ederek gazetenin patronu ve başmuharriri Giampetri’nin aracılığıyla Avrupa’ya kaçtılar (17 Mayıs 1867). Aynı şekilde Kastamonu’dan kaçması sağlanıp kendilerine Mesina’da katılan Ali Suâvi ile birlikte 30 Mayıs 1867’de Paris’e ulaştılar. Orada önce Mustafa Fâzıl Paşa’yı ziyaret ettiler ve onun tavsiyesi üzerine aynı gün Şinâsi’nin yanına gittiler. Şinâsi’nin Yeni Osmanlılar’a karşı gösterdiği çekingen ve mesafeli tavrı yüzünden Paris’te Nâmık Kemal ile üstadı arasında eski münasebet devam etmedi. Gelişlerinden bir ay sonra Abdülaziz’in Fransa’yı ziyareti dolayısıyla Yeni Osmanlılar’ın Paris’te bulunmasını uygun görmeyen Fransız hükümetinin isteğiyle aralarından bir kısmı haziranın son haftasına kalmadan Paris’i terkederken Nâmık Kemal ve Ziyâ Paşa Londra’ya gitmeyi tercih ettiler.

Abdülaziz Londra’ya geçişinden sonra Paris’e döndüklerinde kendilerini türlü vad ve taahhüdüle Avrupa’ya çağırılmış olan Mustafa Fâzıl Paşa’yı af ve teveccühünü kazandığı sultanın beraberinde İstanbul’a dönüş hazırlığı içinde görmeleri başta Nâmık Kemal olmak üzere hepsini hayal kırıklığına uğrattı. Mustafa Fâzıl Paşa’ya baskı uygulamaya karar verildi. Esasında Yeni Osmanlılar ile bağlantısını doğrudan doğruya kesmeyip onları arkasında Bâbüâlî’ye karşı bir tehdit cephesi olmak üzere bırakmak düşüncesinde olan Mustafa Fâzıl Paşa kararlaştırılan bir tertip ile hükümdarın maiyetinden yarı yolda ayrılarak Paris’e geri döndü ve doğan güvensizlik ortamını gidermek üzere bütün Yeni Osmanlılar’ı 10 Ağustos’ta Paris’te toplantıya çağırdı. Toplantıda onun İstanbul’a dönüşünden sonra cemiyetin takip edeceği hareket tarzı bir programa bağlandı, ayrıca cemiyet mensuplarına kendisi tarafından ayrı ayrı maaş tahsisi ve cemiyet namına sırayla yayımlanacak iki gazete için de tahsisat tayini yapıldı. Güven ve anlaşma ortamının yeniden tesisini takiben cemiyet mensupları, daha ileri çapta kararların müzakeresi için paşa tarafından Baden-Baden’de 30 Ağustos’ta Leh ihtilâl fırkası mensupları ile birlikte toplantıya davet edildi. Nâmık Kemal burada ihtilâl komitelerinin temsilcileri Kont Plater, General Langiewicz ve sosyalist Simon Deutsch gibi tanınmış simaları ile bir araya geldi. Cemiyetin bundan böyle tutacağı yol ve faaliyetlerin hangi esaslara göre yürü-

tüleğiyle ilgili olarak bu komitelerin önde gelen temsilcileriyle müzakerelerde bulunuldu ve cemiyetin tüzüğü tesbit edildi (Baden-Baden toplantısı hakkında geniş bilgi için bk. Adam Lewak, *Dzieje Emigracji Polskiej w Turcji*, Warszawa 1935, s. 213-215; R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire*, Princeton 1963, s. 213-216). Yapılan iş bölümünde Ziyâ Paşa ve Nâmik Kemal'e mühim vazifeler ve yürütme kurulu üyeliği verildi. Nâmik Kemal'in, mektuplarında Londra ve Paris'te günlerinin hep iş peşinde koşuşturmakla geçtiğinden söz etmesi bu görevlerle ilgilidir. Nâmik Kemal, Baden-Baden toplantısından ümitleri çok daha kuvvetlenmiş olarak Paris'e döndü. Mustafa Fâzıl Paşa'nın İstanbul'da meşrutiyet sadrazamı sıfatıyla iktidar mevkiine geçeceği, kendilerinin de iktidar ekibi olarak pek yakında yurda dönüp iş başına geleceklerine inanmaya başladı. Bu iyimser tavrı özellikle babasına yazdığı mektuplarında ifadesini bulmaktadır.

Paris kararları gereğince Ali Suâvi Londra'ya giderek Yeni Osmanlılar Cemiyeti adına *Muhbir* gazetesini çıkarmaya başlamıştı (31 Ağustos 1867). Ancak *Muhbir*'in daha ilk sayısından itibaren cemiyetin prensiplerine aykırı düşen tutumu hoşnutsuzluğa yol açtı. Nâmik Kemal ardarda Londra'ya gidip arayı düzeltmek için çok gayret sarfettiyse de bir sonuç alınamadı. Mesele, ihtarlara rağmen yolumdan şaşmayan Ali Suâvi'nin protesto edilerek gazeteden Yeni Osmanlılar Cemiyeti ambleminin kaldırılmasını isteme noktasına vardı. Ali Suâvi'nin yoluna kendi bildiği gibi devam etmesi üzerine cemiyet adına çıkarılması daha önce kararlaştırılmış bulunan ikinci gazetenin yayın sahasına konması artık zaruret haline gelmişken Sadrazam Âlî Paşa ve Bâbiâli ile münasebetlerini düzelterek kendisine ikbal yolunun yeniden açılmasını beklemekte olan Mustafa Fâzıl Paşa bu hususta isteksiz davranmış ve tereddütlerinden kolay kolay vazgeçmemişti. Gazetenin nerede çıkarılacağı, nasıl yönetileceği, kimin idaresi altında olacağı cemiyet üyeleri arasında problem doğurmuş, sürüp giden anlaşmazlık ve çekişmeler yüzünden yayımına bir türlü geçilememiş, Mustafa Fâzıl'dan nihayet çıkarılmasına izin alınabilmişti. *Hürriyet* adı verilen gazetenin ilk sayısı 29 Haziran 1868'de Londra'da yayımlandı. İlk iki sayısı tatmin edici bulunmayınca idaresi üçüncü sayıdan itibaren Nâmik Kemal'e verildi. Avrupa'ya gelişinden beri yazı ve yayın faaliyetinde bulunmasına izin verilmeyen Nâmik Kemal'in

iş başına geçmesiyle *Hürriyet* büyük bir atılım yaparak Bâbiâli'yi rahatsız eden kuvvetli bir muhalefet cephesi oluşturdu. *Hürriyet*'te şiddetli bir siyasî mücadeleye girişen Nâmik Kemal'in en çok üzerinde durduğu meseleler ülkede meşrutiyet idaresinin kurulması, idarî ve içtimaî müesseselerdeki bozukluklarla bunların islahı çareleriydi. Bütün bu meselelerde onun çıkış ve varış noktası ferdin ve halkın siyasî hürriyetini elde etmesi, iktidara karşı vatanşah haklarının korunması, idarî keyfiliklerin önlenmesi, idarenin parlamento tarafından denetlenmesi hususlarıydı. Bu yolda kaleme aldığı yazılar içinde "Ve şâvirhüm fi'l-emr" ile "Usûl-i Meşveret Hakkında Mektuplar" adlı yazı dizisinde kendisinin ve Yeni Osmanlılar'ın uğrunda mücadele verdikleri davanın esaslarını, temel noktalarını görmek mümkündür. Gazetenin esas yazıları Nâmik Kemal ve Ziyâ Paşa'nın kaleminden çıkıyordu. Yazıların büyük bir kısmı ayrıca Nâmik Kemal'in tasahihinden geçiyordu. Her ikisi de yazılarının çoğu imzasız olduklarından bunlardan hangisinin Kemal yahut Ziyâ Paşa'ya ait olduğu günümüze kadar ihtilâflı bir mesele teşkil etmiştir.

Yeni Osmanlılar'ın Avrupa'daki hayatları âhenk içinde gitmemiş, münasebetleri gerek kendi içlerinde, gerekse Mustafa Fâzıl'ın tavrı sebebiyle ilk zamanlardaki dayanışmayı yavaş yavaş kaybetmişti. İstanbul'da yeni ikbal mevkileri beklentisi içinde olan Mustafa Fâzıl artık onlardan ayrı görünmeye, Bâbiâli ile iyiden iyiye düzelmeye yoluna girmiş münasebetlerine gölge düşürecek yayımlar yapılmasını istemez bir tutum takınmaya ihtiyaç hissediyordu. Mustafa Fâzıl'dan cemiyet mensuplarına yollarını ayırıp tahsisatlarını kesmek, gazetenin yayımını durdurmak gibi tehditlerin gelmeye başlaması üzerine asıl muhatap mevkiinde bulunan Nâmik Kemal, kendisine karşı sadık duruşunu muhafaza etmekle beraber onun, kendisi tarafından çağırıldıkları gurbet hayatını ve oradaki faaliyetlerini sürdürebilmeleri yolunda omuzladığı birtakım yazılı taahhütleri, verdiği imzalı senetleri ortaya süreceği ve gerekirse hukukî yollara başvurup haklarını koruyacakları şeklindeki mukabil tehditlerini dolaylı olarak paşanın çevresine ulaştırmaktan da geri kalmaz. Ziyâ Paşa hidiv yanlısı tutumunu sürdürürken buna paralel olarak Mustafa Fâzıl daha da kesin tonda, "Ya susarlar, ya tahsisleri kesilir" yollu tehditleri onlara intikal ettiriyordu. İş, Mustafa Fâzıl'ın Nâmik Kemal'den *Hürriyet*'i tatil edip gazeteyi terketmesini istemeye kadar vardı. Bu taleplerden

bu bunsal da Mustafa Fâzıl'a sadık tutumunu bırakmayan Nâmik Kemal nihayet 63. nüshasında *Hürriyet*'ten kesin olarak ayrıldı (6 Eylül 1869). Hakkında İngiltere hükümetinin başlattığı adli takip yüzünden Londra'dan kaçarak Cenevre'ye yerleşen Ziyâ Paşa ise *Hürriyet*'i orada yayımlamaya devam etti. Londra'dan ayrılmayan Kemal de, kendini daha önceden giriştiği, Hâfiz Osman hattı Kur'ân-ı Kerim'in basık işini tamamlamaya iyiden iyiye verir.

Avrupa'da hayatlarını sürdürmekte olan Yeni Osmanlılar'ın çoğu, uğrunda gurubete düşükleri gayenin mevcut şartlarda gerçekleşmesinin mümkün olmayacağını anlayarak ülkeye dönüş çarelerini aramaya başlamışlardı. Etrafındakiler gittikçe azalırken Nâmik Kemal'in de yurda dönmeye zemin hazırlayıcı bazı teşebbüslere girişilmiş bulunuluyordu. Sadrazam Âlî Paşa nezdinde Mustafa Fâzıl çevresince bu hususta yürütülen teşebbüsler ilerlerken Nâmik Kemal, resmî mercilerin telkin ve tavsiyesiyle kendisinin ve arkadaşlarının *Hürriyet* ile hiçbir ilişkileri bulunmadığına dair bir mektup yazarak gazetede yayımlanmak üzere Ziyâ Paşa'ya gönderdi. Ancak Ziyâ Paşa 7 Ocak 1870 tarihli bu mektubu gazeteye koymadı. Bunun üzerine mektubun hükümet aracılığıyla bir İstanbul gazetesinde neşri sağlandı (*Terakkî*, nr. 308, 8 Zilhicce 1286 / 10 Mart 1870).

Altı ay kadar sonra Zaptiye Nâzırı Hüsnu Paşa, Fransız-Alman muharebesinin başlamasını vesile edinerek şüphesiz Âlî Paşa'nın telkiniyle yazdığı 18 Temmuz 1870 ve 9 Ağustos 1870 tarihli iki mektupla Nâmik Kemal'i İstanbul'a davet etti (Süleyman Nazif, *İki Dost*, s. 17). Dönüşünde riayet edeceğine dair söz vermesi istenen bir hususla ilgili olarak Nâmik Kemal ile Viyana sefiri Haydar Bey arasında mektuplaşma yolu ile müzakereler sürdürüldü. Onun dönüşünün herhangi bir şarta bağlanmaması üzerinde ısrar ettiği, bu yüzden İstanbul'a gelişinin geciktiği anlaşılmaktadır. Nihayet Haydar Bey'in hâlefî ve Mustafa Fâzıl Paşa'nın damadı Halil Paşa'nın sefirliği zamanında 1870 Ekiminde Viyana'ya gelen Nâmik Kemal 24 Kasım 1870'te İstanbul'a ulaştı.

Nâmik Kemal'in Avrupa'da kaldığı dönemde edebiyat ve fikir sahasında ne gibi çalışmalar yaptığı hususunda fazla bilgi yoktur. Bu yıllarda onun sanat hareketlerinden ziyade Avrupa'nın umumi yaşayışı, idarî durumu, iktisadî seviyesi, hukuku, siyasî müesseseleriyle ilgilendiği söylenebilir. Rivayete göre Paris'te hukuk âli-

mi Emile Accolas'dan hukuk dersleri almış, ekonomi-politik alanına yakın bir ilgi göstermiştir (Ebüzziyâ Tefvik, Kemal, s. 20). Londra'da sıkı bir dostluk kurduğu ticaret ve iş adamı, politikacı, gazeteci gibi değişik hüviyetlere sahip Fanton adlı bir İngiliz'den hukuk dersleri aldığı etraf- lıca bilinmektedir (Kuntay, I, 321, 537). Ebüzziyâ'nın, Nâmık Kemal'in Avrupa'da görüştüğünü söylediği şahsiyetlerden ismine erişilebilmiş tek sima, İstanbul'dan dostu olan gazeteci Theodor Kasab vasıtasıyla tanıştığı Alexandre Dumas-père'dir (a.g.e., I, 589). Ziyâ Paşa'nın da Dumas-père ile görüştüğü belirtilmektedir (Nâzım Paşa, "Bir Devrin Tarihi", *Cumhuriyet*, 1932, nr. 2770). Nâmık Kemal'in Paris'te Yeni Osmanlılar ile arkadaş olan ve onlar hakkında görüş ve hâtıralarını kaleme alan tarihçi Léon Cahun ile de dostluğu bilinmektedir (krş. Kuntay, I, 530; Abdurrahman Şeref, *Tarih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 176, 185). Avrupa'dan yazdığı mektuplardan onun gazetecilik ve siyasî faaliyetleri dışında fırsat yaratıp sık sık tiyatroya gittiği, Fransız klasikleri ve sahne eserleriyle, Shakespeare okuduğu öğrenilmektedir. Daha önce kalem oynatmadığı tiyatro ve roman alanında eser vermesi ancak Avrupa'daki devreden sonradır. Dönüşte "medeniyet" ve "terakkî", üzerinde en fazla durduğu kelime ve kavramlar haline gelmişti. Avrupa'ya gitmeden önce oldukça kitâbî mahiyette temas ettiği medeniyet meselesini dönüşte şahsî müşahedeleriyle zenginleşmiş olarak daha etraflı bir şekilde ele aldığı görülmektedir.

Nâmık Kemal, Batı kültürünü Londra ve Paris'ten başka Brüksel ve Viyana gibi diğer büyük merkezlerinde yaşayarak tanı- mıştır. Bu kültürle temaslarının asıl sonuçları yurda dönüşünde kendini hissettirmiş, siyasî ve edebî hüviyeti bu devre- de büyük bir gelişme göstermiştir. Dönüş izni verilirken yazı yazmaması şart koşulduğundan Âli Paşa hayatta olduğu mü- detçe yazı faaliyetinde bulunmamış, Âli Paşa'nın kendisinden Fransız-Alman har- bine dair bir lâyiha istemesi üzerine pa- şanın takdirini kazanan bir lâyiha hazırla- mıştır (lâyihanın bir parçası için bk. "Ke- mal Bey'in Bir Mütâlâa-yı Siyâsiyyesi", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, gurre-i Muharrem 1298, nr. 8, s. 225-231). İlk yıl ara sıra *Di- yojen*'de imzasız fıkralar yayımlayan Nâ- mık Kemal'in yeniden neşir faaliyetine baş- laması Âli Paşa'nın ölümünden (7 Eylül 1871) sonra mümkün olmuştur.

Yeni Osmanlılar, örgütleri dağılmış ve başları eğik olarak yurda döndüklerinde

daha sert ve daha otoriter bir Abdülaziz Türkiyesi'yle karşılaşmışlar, birbirlerinden kopuk vaziyette bir kısmı hükümet cephe- sinin kanatları altına girmiş, bazıları da ka- bullendikleri taşra memuriyetleriyle birer köşeye dağılmıştır. Nâmık Kemal ve Ebü- zziyâ gibi İstanbul'da kalanların münase- betleri, eski hâmleri Mustafa Fâzıl Paşa bir müddet sonra sahneden tamamıyla çekilmiş olmakla kendilerine zaman za- man para yardımıyla bulunan ve duru- mu perde arkasından takip eden Veliâht Murad Efendi etrafında gelişmiştir. Bu temasların başını çeken Nâmık Kemal, mensup oldukları localar ayrı olsa da ay- nı çevre içinde bulunmaktan gelen yakınlık ve kolaylıkla aradaki münasebeti yü- rütme imkânını elinde tutuyordu. Yakın bir gelecekte taht değişikliği beklentisinde ve bu yönde bazı tertipler içinde olan Murad Efendi ile Nâmık Kemal'in temas- ları farkedilecek derecede sıklaşmıştı.

Dağılmış cemiyetin Avrupa'da kalan son üyelerinin de İstanbul'a gelmesiyle kalemi bırakma niyetinde olmayan küçük bir grup çok geçmeden seslerini duyurma arayışı içine girdi. Yayın susamışlığı çeken Nâmık Kemal, Âli Paşa'nın ölümünden sonra onun yerini alan Mahmud Nedim Pa- şa'nın sadâretinde ilân edilen umumi af üzerine Avrupa'dan dönen Nûri, Reşad gibi arkadaşları ve İstanbul'da olan Ebü- zziyâ Tefvik ile birlikte *İstikbal* adıyla bir gazete çıkarmak üzere teşebbüse geçti. İstenilen izin verilmeyince bir mizah ve haber gazetesi şeklinde neşredilen *İbret* gazetesini kiralyan grup, gazetenin yeni kadrosunu ve takip edeceği gayeyi ilân eden bir beyannâme ile 13 Haziran 1872'de neş- riyata başladı. Nâmık Kemal'in başmuhar- rirliğine üstlendiği *İbret* onun en geniş kale- m faaliyeti gösterdiği gazete olmuş, en olgun ve en parlak makalelerini burada neşretmiştir. *Tasvir-i Eikâr*'ın uzun mü- det haftada bir, *Hürriyet*'in iki defa yayımlanmasına karşılık kıtaca onlardan çok geniş ve büyük olan *İbret* haftada beş gün çıkıyor, Nâmık Kemal'in yazdığı başma- kaleler bazan gazetenin üç tam sayfasını kaplıyordu. *İbret* gazetesi onun elinde, bir haber gazetesinden ziyade içtimâî ve mil- lî davaları ele alan bir fikir gazetesi mahi- yetini almıştır. Fikrî cephesiyle olduğu kadar şekilce de Türk basınında yeni bir dev- ir açan *İbret* (Ebüzziyâ Tefvik, *Salnâme-i Hadika*, İstanbul 1290, s. 83), Hidiv İsmâil Paşa'nın emellerine hizmet eden *Hakâ- yiku'l-vekâyi'* gazetesi ile Mısır meselesi yüzünden giriştiği münakaşa ve Midhat Paşa'nın Bağdat valiliğinden istifası hak- kında çıkarılan dedikodulara karşı kale-

me alınan "Garaz Marazdır" adlı makale sebebiyle çıkışından yirmi yedi gün sonra 19. nüshasında dört ay süreyle kapatılma cezasına uğradı (10 Temmuz 1872).

Sadrazam Mahmud Nedim Paşa bunun- la da kalmayarak şahsını ve icraatını şid- detle tenkit eden gazetenin ileri gelen ya- zarlarından Nûri, Ebüzziyâ Tefvik ve Re- şad beylerle teknik işlerini yürüten Âgâh Efendi'yi taşrada birer memuriyete tayin ettirip (22 Temmuz 1872) İstanbul'dan uzaklaştırmak istedi. Bu tayinlerle *İbret* yazar kadrosunu kaybetmiş oluyordu. Nâ- mık Kemal'e doğrudan doğruya dokunul- mamasında sadrazamın yeğeni ve Nâmık Kemal'in yakın dava arkadaşı Mehmed Bey'in ricasının tesiri olduğu söylenir. Taş- raya tayini çıkanlar çeşitli bahanelerle gi- dişlerini geciktirdikleri sırada Mahmud Ne- dim Paşa azledilip (31 Temmuz 1872) sad- ârete Midhat Paşa'nın gelmesiyle tayin yerlerine gitmekten kurtulduklarını zanne- derken Midhat Paşa'nın ilk icraatlarından biri Nâmık Kemal'i Gelibolu mutasarrıflı- ğına tayin etmek oldu (9 Ağustos 1872). Tayin haberi basında yer almakta gecik- medi. Arkadaşları gibi tayin yerine gitme- yi savsaklayan Nâmık Kemal, Midhat Pa- şa'nın baskıları sonunda nihayet 26 Eylül 1872'de İstanbul'dan Gelibolu'ya hareket etti.

Gelibolu'da sevinç gösterileriyle karşı- lanan Nâmık Kemal'in ilk işi okulların du- rumunu öğrenmek, yörenin maarif me- seleleri hakkında bilgi almak oldu. O za- mana kadar idarecilik tecrübesi olmadığı halde daha işin başında ortaya koyduğu müşahede ve tahkik kabiliyetiyle başarılı icraata girişti. Memur ve eşraftan bazıla- rının devleti zarara sokan yolsuzluklarının üstüne gitmekten çekinmedi. Ancak men- faatleri bozulan eşraf ve kişilerin Bâbü- lî'de, aleyhinde döndürdükleri oyun ve if- tiralarla tertipledikleri şikâyetler sebebiyle Mütercim Rüşdü Paşa'nın sadâreti za- manında 11 Aralık 1872'de görevinden az- ledildi. Oranın başı boş köpeklerini karşı yakada Çardak'a topluca sürdürmesi de sebepler arasında gösterilir. Nâmık Ke- mal, Gelibolu'da kaldığı üç aylık kısa süre içinde idarî başarıları yanında verimli bir yazı hayatı ortaya koydu. Muhtemelen Mid- hat Paşa'nın tesiriyle ceza müddetinin dol- masına daha kırk gün varken ve Gelibo- lu'ya varışından ise üç gün sonra *İbret*'in çıkmasına izin verildi (30 Eylül 1872). Ya- zılarını oradan bu defa B. M. (başmuhar- rir) rumuzu ile sürdüren Nâmık Kemal, *Evrâk-ı Perişân*'ın baştan üç kitabının yayın alanına girişini de bu dönemde ger- çekleştirdi. Ebüzziyâ'nın yeni çıkarmaya

başladığı *Sirâc* gazetesine de (15 Mart 1873) imza yerine N. K. kısaltması ile hükümet ve idareye karşı eski tutumunu devam ettiren yazılar yetiştirmekten geri kalmadı.

Ebüzziyâ Tefvîk'in, gerçeğe aykırılığını bile bile Nâmîk Kemal'in Gelibolu'ya gönderilmesini doğrudan doğruya Mahmud Nedim Paşa'ya atfetmesi, Nâmîk Kemal'e karşı bu muamelesinden dolayı Midhat Paşa'nın hürriyetçi imajına gölge düşürmeme gayesini taşımaktadır. O zamandan beri kabul görüp varlığını sürdürmüş olan bu yanlış kanaate karşı asıl gerçek ilk defa Ziyad Ebüzziya tarafından meydana konularak etraflı bir şekilde ele alınmıştır (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, III, 441-452, notlar bölümü). Açıklamaya göre Midhat Paşa'nın bu davranışının sebebi, Nâmîk Kemal'in Veliâht Murad Efendi ile sürdürdüğü temasların veliâht çevresince Sultan Abdülaziz'e karşı hazırlıkları yürütülmekte olan bir komplo dolayısıyla tehlikeli bir mecraya girdiğini farketmesi, gerçekleştiği takdirde pek büyük yankılar ve beklenmedik sonuçlar doğurabilecek böyle bir hadisenin kendi sadâreti sırasında patlak vermesinden kaçınmak istemesidir. Bunun yanında Midhat Paşa'nın böyle bir hadiseye bulaşmasını önlemekle aynı zamanda Nâmîk Kemal'i korumak istemiş olduğu da söylenebilir. Başını Veliâht Murad Efendi'nin çektiği bu komplo tertiplerinden şehzadeliği sırasında haberdar bulunan ve kendisini bunun uzağında tutmuş olan Sultan Abdülhamid'in tarih belirtmeksizin komplocular içinde Nâmîk Kemal'in de bulunduğu dair sözleri (İbnülemin, *TTEM*, nr. 13 [90] [1926], s. 60) bu açıklamaya ayrıca kuvvet verir.

25 Aralık 1872'de İstanbul'a dönen Nâmîk Kemal tekrar *İbret*'in başına geçti. Sadâretten ayrılmış olmakla Midhat Paşa'nın kendisi üzerinde kurduğu baskının artık kalktığı bu devrede hükümetlerin icraatına karşı öncekinden daha şiddetli bir mücadeleye girişti. Sadrazam Mütercim Rüşdü Paşa iktidarının matbuatı gittikçe ağır kayıtlar altına koyan, kitaba sansür getiren, *Evrâk-ı Perîşân*'in yeni baskılarının yapılmasını hükümet kontrolü ve iznine bağlayan yasakçı tutumunu protesto eden uzun makaleler yazdı. Sonuçta gazete 110. sayısında bu defa bir ay müddetle kapatıldı (6 Şubat 1873).

Nâmîk Kemal memlekette tiyatro kültürü ve sevgisini yaymak, bu yolda seviyeli temsiller sahneye koymak maksadıyla İstanbul'da teşekkül etmiş tiyatro komitesinin üyeleri arasında bulunuyordu. Kendisinin ilk tiyatro eseri olan *Vatan yâ-*

hud Silistre'yi buraya vermek üzere kaleme almayı üstlenmişti. *İbret*'in kapalı kaldığı zaman içinde eserini tamamladı. Gazete bunu ilk sayfasında bizzat Nâmîk Kemal'in kaleminden haber yaparak duyururken (*İbret*, nr. 127, 2 Safer 1290 / 31 Mart 1873), bir yandan eserin provalarına geçilmiş olduğuna dair temsilden bir ay önce tiyatronun panosuna konulan bir ilân oyuna karşı ilgi ve merakı ayrıca zemin hazırlar. Nâmîk Kemal'in yeni ve farklı bir muhteva kattığı vatan kavramı ve sevgisinin izah ve tahlilini yaptığı "Vatan" başlıklı başyazısı temsilin fikri ve psikolojik atmosferini önceden hazırlamış bulunuyordu (*İbret*, nr. 121, 22 Muharrem 1290 / 10 Mart 1289). Temsilden önceki günde gazetede tiyatronun sosyal faydalarını, millet hayatındaki rol ve tesirlerini, doğuşundan bu yana geçirdiği tarihî seyri anlatan "Tiyatro" başlıklı bir başmakalesi de yayımlandı (*İbret*, nr. 127, 2 Safer 1290 / 19 Mart 1289 [31 Mart 1873]).

Vatan yâhud Silistre'nin 1 Nisan Salı gecesi Gedik Paşa Tiyatrosu'nda gerçekleştirilen ilk temsili tarihî bir hadise oldu. Tiyatroyu doldurmuş olan seyirci kitlesi tarafından yükselen, "Yaşasın vatan! Yaşasın Kemal! Yaşa vatanın Kemal!" nidaları gittikçe artarak sokağa taşıtı. Bununla da kalmayarak tiyatrodaki bulamadıkları Nâmîk Kemal'i görmek ve tebrik edebilmek için oradan harekete geçen bir kafiye gece yarısı elde fener yollara düşüp Unkapanı Köprüsü'nü aşarak Galatasaray'da gazetenin idarehanesine dayandı. Orada da bulamadıkları Nâmîk Kemal'e kendilerine müstesna duygular yaşattığı için şükran ve tebriklerini sundukları bir mesaj bıraktılar. Bir gün sonraki *İbret* temsilde yaşananları anlatan yazılarla çıktı. Temsilin tekrarlanması yolunda umumi arzu üzerine 3 Nisan 1873'te *Vatan yâhud Silistre*'nin ikinci temsili gerçekleştirildi. Bu gece de aynı tezahürat devam etti. Türk tiyatro tarihinin henüz başlangıçta şahit olduğu bu müstesna vak'ayı haberleri ve çeşitli yazılarıyla parlak bir şekilde kamuoyuna aksettiren *İbret*'i hükümet 132. sayısında bu defa çıkmamak üzere toptan lağvetti (5 Nisan 1873). *İbret*'in yanı sıra *Sirâc* da kapatılmıştı. Ertesi gün Nâmîk Kemal ve gazetenin yazar kadrosunun ileri gelenlerinden Ebüzziyâ Tefvîk, Nûri, Bereketzâde İsmâil Hakkı ile Ahmed Midhat tiyatrodaki buldukları sırada bir bir tevkif edilip hapisaneye gönderildi (6 Nisan 1873) ve mahkemeye dahi çıkarılmaksızın, Sultan Abdülaziz'in hepsini muzır neşriyat ve harekette bulunmakla suçlayan 9 Nisan 1873 tarihli fer-

manıyla aynı gün gemiyle kalebent olarak gönderildikleri sürgün yerlerine gitmek üzere yola çıkarıldı (bu sürgün yolculuğunun safhaları hakkında geniş bilgi ve ilgili kaynaklar için bk. Ömer Faruk Akün, *Nâmîk Kemal'in Mektupları*, s. 395-407).

Sadece *Basîret* gazetesinin sürgün haberini kısaca vermesine karşılık hükümet yanlısı iki gazete *Rûznâme-i Cerîde-i Havâdis* ve *Hakâyiku'l-vekâyi'* hükümet çevresince duyulan tepkinin sözcülüğünü üstlenip bu nümayişlerin, ardından şahsî hesaplar yatan ve millî heyecan rengi verilmek istenen kıskırtmalar dolayısıyla meydana geldiği yolunda suçlayıcı bir tavır ortaya koydu. İktidarın görüşünü daha da kuvvetle aksettiren yarı resmî Fransızca gazete ise isim vermeden, fakat Nâmîk Kemal'i hedef tuttuğu hemen belli olan imalarla haris bir şahsın, "popülarite" sine dayanarak halkın duygularını istismara kalkıştığını ifade etti; bu olup bitenlere yumuşak davranmakla tenkit eder gibi görüldüğü idareden suçlulara karşı hiç müsamaha göstermeksizin gereken en ağır tedbirleri almasını istedi (*La Turquie*, nr. 84, 12 Avril 1873).

Nâmîk Kemal ve arkadaşlarının sürgün edilmesindeki asıl sebebin Veliâht Murad Efendi ile sürdürdükleri temasları olduğu anlaşılmaktadır. Oyunu temsile koyan Güllü Agop'un Tiyatro-yı Osmânî kumpanyasının herhangi bir şekilde ceza alınması ve aynı yılın sonbaharındaki yeni tiyatro sezonundan başlayarak oyunun temsili edilmesine İstanbul dışında izin verilmesi de meselenin doğrudan doğruya *Vatan yâhud Silistre* ile ilgili olmadığını göstermektedir. Nitekim yeni tiyatro sezonunda Tiyatro-yı Osmânî kumpanyasının Selânik'ten başlayarak *Vatan yâhud Silistre* temsillerine devam ettiği bilinmektedir. Eserin çeşitli baskılarının yapılmasına da müdahale edilmemiştir. Sürgünler, gemide sürgün bahsini tartıştıkları esnada başlarına bu işin içlerinden bazılarının Murad Efendi ile olan temasları yüzünden geldiğini söylerlerken Ahmed Midhat Efendi de veliâhtla hiçbir ilgisi ve teması olmadığı halde ötekiler adına bu âkibete uğramakta oluşuna hayıflanır (*Menfâ*, s. 79-81).

Kemal, kendisini bir gecede şöhretin zirvesine çıkaran *Vatan yâhud Silistre* zaferini takip eden bu sürgün hayatı ile bir kahraman çehresi kazandı. Magosa'ya varışının ilk gecesi Topçular Kışlası'nın zindan odasına konulan Nâmîk Kemal'in içinde bulunduğu şartlar mutasarrıf Veys

Paşa ve haleflerinin gösterdiği anlayış sayesinde gittikçe düzeldi. On dört ay sonra sağlık durumunu ileri sürerek başka bir yere nakli için kendine yakın bildiği bazı devlet adamları nezdinde teşebbüslerde bulundu (Kuntay, II/1, s. 611-621). Otuz sekiz ay süren Magosa sürgünü ile Nâmık Kemal'in hayatında faal gazetecilik devri kapanırken edebî hayatının en verimli devresi başladı. İlk piyesiyle Midilli'de biten sonuncu piyesi istisna edilirse diğer bütün tiyatro eserlerini, *İntibah* adlı ilk romanını, meşhur edebî tenkitlerini burada meydana getirdi. Magosa'ya gelir gelmez *Âkif Bey*'i yazmaya koyuldu. İstanbul'da iken ilk müsveddelerini hazırladığı *Gülnehal*'i bitirdi. *Zavallı Çocuk* ve *Kara Belâ*'yı kaleme aldı. *Celâleddin Hârizmşah*'ı yazmaya başladı. *Kaniye*, *Silistre Muhasarası*, *Nevruz Bey'in Tercüme-i Hâli*, *Rüyâ*, *İntibah*, *Tahrîb-i Harâbât*, *Tâkîb-i Harâbât*, *İrfan Paşa'ya Mektup*, *Mes Prisons Muâhezese*, *Bahâr-ı Dâniş* tercüme ve mukaddimesiyle *İntibah* mukaddimesini burada yazdığı gibi *Târîh-i Askerî*'yi de yine Magosa'da hazırladı. Geride bıraktığı İstanbul çevresi ve dostları ile mektuplaşmaları ve kendisine gönderilmekte olan gazeteler sayesinde İstanbul'un siyaset ve edebiyat haberlerini yakından takip etti; ayrıca matbuatta isimleri yeni yeni görülmeye başlanan genç edebiyatçılarla ilgilendi. Aralarında Abdülhak Hâmid de olmak üzere bazılarını mektupla bizzat arayıp kendilerine yol göstermeye çalıştı. Neşriyattan menedildiği için eserlerini imzasız olarak veya başkalarının adı altında neşretti. Nâmık Kemal'in Magosa hayatının kayda değer bir hadisesi de Kuleli Vak'ası dolayısıyla buraya sürülen Şeyh Ahmed adlı yaşlı bir âlimle tanışmasıdır. O zamana kadar tanıdığı fikir adamları arasında bir benzerini görmediğini ve kendisinden çok istifade ettiğini söylediği Şeyh Ahmed'in onun üzerinde önemli bir tesiri olduğu tahmin edilmektedir. Nâmık Kemal'in sürgünden kurtulması Abdülaziz'in hal'i ile mümkün oldu. V. Murad'ın tahta geçmesinden (30 Mayıs 1876) üç gün sonra kendisi ve sürgündeki arkadaşları hakkında çıkan afla hep birlikte hürriyetlerine kavuştular. Akkâ'dan gelen Nûri ve İsmâil Hakki beylerle buluşan Nâmık Kemal arkadaşlarıyla beraber 14 Haziran 1876 Cuma günü Kıbrıs'tan ayrıldı. İzmir'de bir hafta kadar misafir edildikten sonra İstanbul'a doğru yola çıktı. Vapur Gelibolu'ya uğradığında halk mutasarrıflığı sırasında iyi hâtıralar bırakmış olan Nâmık Kemal'i se-

vinçle karşıladı. Nâmık Kemal ve arkadaşlarını getiren gemi İstanbul limanına demir attığı sırada (19 Haziran 1876) etrafı yüzlerce kayık, sandal ve tekne ile kuşatıldı. Kemal ve arkadaşları güverteye çıkmaktan kendini alamayan kalabalık tarafından tebrik edildi.

İstanbul'a ayak bastığında yıllardan beri Meşrutiyet için büyük ümitlerle bağlandığı Sultan Murad'ı aklını oynatmış bulması Nâmık Kemal'i büyük bir hayal kırıklığına uğrattı. V. Murad'ın yerine meşrutiyeti tesis edeceği vaadiyle II. Abdülhamid tahta çıkarıldı (31 Ağustos 1876). V. Murad'ın tahtta bulunduğu istikrarsız günlerde kendine faal bir mevki verilmemiş olan Nâmık Kemal, Abdülhamid'in cülûsundan on yedi gün sonra Şûrâ-yı Devlet üyeliğine getirildi (*İttihad*, nr. 53, 7 Eylül 1292). Bunun arkasından 7 Ekim 1876'da Kânûn-ı Esâsî'yi hazırlamak için kurulmuş olan heyete 2 Kasım 1876 tarihinde üye tayin edildi. Nâmık Kemal burada Kânûn-ı Esâsî lâyihasının metnini yazmakla görevlendirilen komisyona da alındı. Bu çalışmalara dahil olmadan önce meşrutiyet aleyhinde faaliyette bulunanlara karşı *İttihad* gazetesinde bunların muhakesiz olarak sürülmesini isteyen şiddetli yazılar yazmıştı. Nâmık Kemal'i zaman zaman huzuruna kabul ederek kendisiyle Kânûn-ı Esâsî üzerinde görüşen Abdülhamid, heyette uzun tartışmalar sonunda hazırlanıp Midhat Paşa tarafından kendisine takdim edilen Kânûn-ı Esâsî lâyihasını, içinde memleketin bünyesine uygun olmayan taraflar bulunduğunu ileri sürerek üzerinde gerekli tâdillerin yapılması için Vükelâ Meclisi'ne havale ettirdi. Nâmık Kemal, yazılışında büyük payı bulunan lâyihanın bu mecliste mühim değişikliklere uğraması üzerine Abdülhamid'e arzular sunarak bu değişikliklerin mahzurlarını belirtmeye çalıştı. Bu arzuların birinde (İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, III, 344), lâyihanın başında hükümdarın hak ve yetkilerini tesbit eden maddelerin hükümdarlık haklarını ihlâl edeceği düşüncesiyle Vükelâ Meclisi'nce kaldırılmasını ve bunların yerine konulan bir mukaddime ile Kânûn-ı Esâsî'nin Bâbiâli tarafından verilmiş bir sadâret emri gibi gösterilmesini tenkit etti. Hükümdarın hak ve yetkilerinin Kânûn-ı Esâsî'de gösterilmesinin bunların kısılması demek olmadığını, bunları belirleyen maddelerin kaldırılması halinde asıl o zaman hükümdarın bazı önemli yetkilerinin başka ellere geçeceğini bildirdi (krş. AA, I, 246). Bütün yetkilerin Bâbiâli'de toplanmasını istemediği anlaşılan Kemal'in

hükümdarın hukukunu koruma adına, kabine reisinin mevki ve salahiyetini tahdit etmek isteyen hatalı bir düşüncede bulunduğu görülür. Nâmık Kemal'in, padişahın haklarını koruma yolundaki düşünce ve müdahaleleri, Ahmed Midhat Efendi'nin Abdülhamid'in emriyle yazdığı *Üss-i İnkılâb*'ında onun Kânûn-ı Esâsî'ye muhalefette bulunduğu yolunda aleyhinde kullanılmak istenmiştir. Nâmık Kemal diğer bir arzusunda (İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, III, 347), hükümdara şüpheli gördüğü bir şahsı ülkeden çıkarma hakkını tanıyan 113. maddeye itiraz ederek bunun Kânûn-ı Esâsî'yi hiç hükmüne indireceğini bildirdi. Ancak Abdülhamid Kânûn-ı Esâsî'yi kabulde tereddüt gösteriyor ve Damad Mahmud Celâleddin Paşa vasiyetiyle koydurulan bu maddenin kanun metnine ilâve edilmesinde ısrar ediyordu. Neticede bu maddenin ilâvesiyle Kânûn-ı Esâsî'yi ilân etti (23 Aralık 1876). Fakat bunun arkasından Kânûn-ı Esâsî'nin gerçekleşmesinde başlıca rolü olan önemli şahsiyetlerin Abdülhamid tarafından birer birer İstanbul'dan uzaklaştırıldığı bir safha geldi. Sırbistan ve Karadağ harekâtı sırasında kış şartları dolayısıyla askere giyecek, çamaşır gibi yardımlar toplayıp yollamak maksadıyla teşkil edilmiş olan ve Ziyâ Paşa'nın reisi, Nâmık Kemal'in üye olarak faal rol oynadıkları Hediye-i Askeriye Cemiyeti'nin kendisinden izin almadan Kânûn-ı Esâsî'nin ilânından beş gün sonra "asâkir-i milliyeye taburları" adı altında gençlerden üniformalı milis birlikleri kurmaya başlaması ve cemiyet mensuplarının Midhat Paşa'nın konağı önünde tezahürat yapmaları, sokaklardan Nâmık Kemal'in vatan şiiplerini yüksek sesle söyleyerek geçmeleri gibi hareketleri Abdülhamid'i endişelendirdi. Abdülhamid, önce Süleyman Paşa'yı Hersek kumandanlığına tayin ederek İstanbul'dan uzaklaştırdı, ardından asâkir-i milliyeye taburlarını lağvetti. Bu münasebetle bazı yerlerde kendi aleyhinde konuştuğu ihbar edilen Ziyâ Paşa ile Nâmık Kemal'in bir memuriyetle derhal İstanbul'dan uzaklaştırılmalarını Midhat Paşa'dan istedi. Ziyâ Paşa, Suriye valiliğine tayinini kabul ederek Kânûn-ı Esâsî'nin ilânı daha üç haftayı doldurmamışken (10 Ocak 1877) pâyitahttan ayrıldı. Nâmık Kemal, Abdülhamid'in başka bir memuriyete gitmesi için Midhat Paşa'yı şifahi iradelerle sıkıştırmasına rağmen İstanbul'da kalmak için direniyordu (Mahmud Celâleddin, *Mir'ât-ı Hakikat*, I, 266-267). 9 Ocak 1877'de İstanbul mebusluğuna adaylığı hakkında neşriyat yapılmış, 3 Şubat

1877'de Tahran sefiri olacağı söylentileri çıkmıştı. 4 Şubat 1877 tarihinde saraya, Nâmık Kemal'in asâkir-i milliyye teşkilâtının lağvedildiği gün mülemma' bir beyit okuyarak Abdülhamid'in de tahttan indirileceğini telmih eden Arapça bir mesel söylediğini, çeşitli yerlerde onu hal'edip yerine Murad'ı veya Mekke şerifini geçirmekten bahsettiğini ihbar eden dört jurnal verildi (Kuntay, II/2, s. 165-169). Ertesi gün Midhat Paşa sadâretten azledilerek Avrupa'ya sürgüne gönderildi. Bir sonraki gün de Nâmık Kemal tevkif edildi. Gazetelerde 7 Şubat'tan itibaren tevkifine dair bazı haberler çıkmaya başladı (*Vakit*, nr. 462, 26 Kânunusânî 1292 / 23 Muharrem 1294; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 3314, 28 Muharrem 1294 [12 Şubat 1877]). Bu tevkifin tarihi doğru olarak 6 Şubat 1877 şeklinde verilmektedir (İsmail Hikmet, I, 228). Nâmık Kemal, iki ay kadar süren bir sorulama safhasının ardından 11 Nisan'da Subhi Paşa'nın reisliğindeki cinayet mahkemesinde yargılanmaya başlandı (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 3365, 28 Rebülevvel 1294). Mayıs sonunda mahkeme mahkûmiyetini icap ettirecek bir suç görmeyerek görevsizlik kararı verdi (*Vakit*, nr. 568, 17 Mayıs 1293; *Basîret*, 18 Mayıs 1293). Bu durumda davaya teşkil edilecek bir dîvân-î âlînin bakması gerekiyordu. Fakat bu dîvân-î âlî bir türlü kurulamadı. Bunun Mithat Cemal Kuntay dahil (*Nâmık Kemal*, II/2, s. 260-265) beraat diye gösterilmesi yanlış bir yorumdur. Mahkemenin görevsizlik kararından sonra da tutukluluğu devam eden Nâmık Kemal, beş aylık bir hapisten sonra 10 Temmuz'da padişahın iradesiyle Akdeniz adalarından birinde oturması şartı ile tahliye edildi (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 3454, 2 Receb 1294; krş. Uzunçarşılı, XI/42 [1947], s. 237) ve tercihi üzerine Girit yerine Midilli adasında ikamete memur edildi, 19 Temmuz 1877'de İstanbul'dan Midilli'ye hareket etti (*Cerîde-i Havâdis*, nr. 3451, 9 Receb 1294). Nâmık Kemal'in Midilli'de Meclis-i Meb'ûsan'ın faaliyetlerini yakından takip ettiği, güvendiği mebuslara tavsiyelerde bulunduğu, hatta müsveddesini bizzat hazırlayıp gönderdiği bir soru önergesinin bir mebus namına mecliste müzakere edildiği bilinmektedir (Kuntay, II/2, s. 282-285).

Türk-Rus savaşının talihsiz seyri ve meş'um neticeleri Nâmık Kemal için Midilli'de hayatının büyük ıstıraplarından biri oldu. Doksanüç Harbi'nin felâketleri ona "Vâveylâ", "Murabba", "Bir Muhacir Kızının İstimdadı"nın yanı sıra "Lâzımsa" redifli gazeli gibi en meşhur vatanî şiirleri

ni yazdırdı. Teselli için kendini verdiği bir içki gecesinde şair arkadaşı Hikmet'le oturup sabaha kadar beraberce meydana getirdiği "Vatan Mersiyesi"nin bunlar arasında ayrı bir yeri bulunmaktadır. Bu arada Rus ordusunun Ayastefanos'a (Yeşilköy) kadar gelmesinin doğurduğu infialle Sultan Abdülhamid için ağır bir hicviye yazmaktan da kendini alamadı.

Affedileceğine dair bazı şâyiaların çıktığı bir sırada gelişinden iki buçuk yıl sonra (18 Aralık 1879) Midilli'ye mutasarrıf tayin edildi. Bu tayinle Nâmık Kemal'in önüne devlet için mühim ve başarılı hizmetler yerine getirmenin yolu açıldı. Yabancı müdahalelere karşı uyandıracağı siyasi tepkilerden çekinmeyerek adada Türk menfaatlerini korumak uğrunda verdiği mücadele yüzünden şikâyet ve iftiralara, çeşitli adli takibatlara uğradı. Ancak bunlara yılmadan göğüs gerdi. Giriştiği icratın ve bunların beraberinde getirdiği siyasi tepkilere karşı arkasında saltanatının ilk zamanlarında kendisine, "Sen devletini, milletini seversin, ben de seni onun için severim" diyen Abdülhamid'in gizli yahut açık desteğini buldu (İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, V, 826; Fevziye Abdullah Tansel, *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, II, 486-487). Nâmık Kemal padişaha devlet ve adalar Türklüğü bakımından gördüğü tehlikeleri, bu hususta yapılması gerekenleri arzular sunarak nakletmeye çalıştı. Gittiği adaların çeşitli köşelerinde mektepler açmak, büyük bir kısmı camiden mahrum kalmış köylere camiler yaptırmak gibi giriştiği faaliyetlerle oraları âdetâ birer şantiyeye çevirmişti.

Midilli'de göreve başladıktan kısa bir süre sonra doğuracağı siyasi yankılar bakımından ilk çetin durumla karşılaştı. İtalyan balıkçıların ada sularında yerli balıkçıların zararına avlanmalarına sert bir şekilde engel olması İtalyan elçisi tarafından şiddetle protesto edildi. Bunun üzerine 8 Şubat 1881'de politik düşüncelerle geçici olarak vazifesinden alınıp vilâyet merkezi olan Sakız adasına çağrıldı. Üç ay sonra 20 Mayıs 1881'de yerine iade edildi (Kuntay, II/2, s. 340, 731; Rıza Nur, *Türk Bilik Revüsü*, s. 561; Tansel, *TM*, XII [1955], s. 75-78). Bu hadise üzerine kendisine Yıldız Sarayı ile doğrudan haberleşebilmesi için sarayın telgraf şifresi verildi (Kuntay, II/2, s. 339-343). Nâmık Kemal, Midilli'de ilk yıl tekrar ele aldığı *Celâleddin Hârizmşah* ile yeni başladığı *Cezmi*'nin önemli bir kısmını meydana getirdi. Araya giren fâsılalardan sonra 1881 yılı Ağustosunda her ikisini de tamamladı. *Celâleddin*

Hârizmşah'ı Abdülhamid'e takdim etmesi üzerine rütbesi ûlâ evveline yükseltildi (28 Eylül 1881; Kuntay, II/2, s. 351-352), iki yıl sonra da (3 Ağustos 1883) ikinci rütbeden Osmânî nişanı ile taltif edildi. Bu yıllar onun sarayla münasebetlerinin düzelme yoluna girmiş görüldüğü bir devredir. Midilli'de yazdığı diğer mühim bir eser de edebiyata dair son görüşlerini açıklayan *Mukaddime-i Celâl*'dir. 1883'te kaleme aldığı *Renan Müdafaanâmesi* ise Midilli'deki son eseridir.

Nâmık Kemal, Midilli despothânesinin telkinleriyle hareket eden Rum ahalinin ve onlara alet olan eşraf ve memurlardan bazı kimselerin şikâyet ve iftiraları neticesinde 15 Eylül 1884'te Rodos mutasarrıflığına nakledildi. Geçirdiği şiddetli zâtürreden dolayı çok sarsılmış olarak gittiği Rodos'un güzel ikliminde sağlığı düzelen Nâmık Kemal on iki cilt olarak tasarladığı *Osmanlı Tarihi*'ne burada büyük bir şevkle başladı. Son üç mutasarrıflığındaki resmî yazıları onun görevlerini ihmal ettiği hakkında çıkarılmış olan söylentilerin asılsız olduğunu ispat etmekte ve bulunduğuy bu yerleri ihtiyaç ve meselelerini kavrayabilen, bunları önemle ele alan program ve prensip sahibi bir idare adamı vasıflarını ortaya koymaktadır. Nâmık Kemal adalardaki Türkler'in seviyesini yükseltmeye ehemmiyet vermiş, Midilli'de yirmiye yakın ilk mektep, Rodos'ta bir idâdî açtırmış, adalarda Türk nüfusunun artmasını ve millî kültürün korunmasını temin yolunda çok şuurlu bir siyaset gütmüştür. Kaleme aldığı resmî yazılar adaların meseleleri üzerinde çok dikkatli birer ıslahat programı mahiyetindedir. Akdeniz adalarına ait meselelerin geniş bir tedkiki mahiyetinde olan, Midilli ve Rodos'ta halef ve selef olduğu eski arkadaşı Âgah Efendi'ye oralara dair aydınlatıcı bilgiler üzere mektup şeklinde iki lâyihası da bilhassa zikredilmelidir (*Vakit*, 1341, nr. 2665-2681). Rodos'ta üç caminin inşasına ön ayak olduğu için Abdülhamid kendisine 1886 yılı Kasımında imtiyaz madalyası verdi (Kuntay, II/2, s. 29). Yabancı konsoloslardan birinin evine yapılan bir tecavüz hadisesi bu defa Nâmık Kemal'in Rodos'tan ayrılmasına sebep oldu (bu hadisenin mahiyeti Ali Ekrem [*Nâmık Kemal*, s. 70] ve Rıza Nur'da [*Türk Bilik Revüsü*, s. 412] farklı şekillerde gösterilir). Hadisenin siyasi bir mesele haline gelmesinden çekinildiği için vilâyet merkezi Sakız'dan Rodos'a alındı. Bunun üzerine 1877 yılı Aralık ayı başında Sakız mutasarrıflığına tayin edilen Nâmık

Kemal'in Rodos'ta iyice düzelmiş olan sağlığı Sakız'da yeniden bozuldu. Bununla beraber çok ehemmiyet verdiği *Osmanlı Tarihi*'ni bir an önce bitirmek arzusuyla çalışmaktan geri kalmadı. Eserin ilk cüzünün çıktığı hafta bir jurnal yüzünden neşrinin sarayca engellenmesi ve basılan nüshalarının toplattırılması Nâmik Kemal için yıkıcı bir darbe oldu ve bir daha kendini toparlayamadı. Padişaha müracaatlarının cevapsız kalmasından doğan yeis içinde iken tutulduğu zatürreden 28 Rebülevvel 1306 (2 Aralık 1888) tarihinde vefat etti. Ölümü 4 Aralık günü İstanbul gazetelerinde kısa bir telgraf haberi olarak yer aldı. Haber dalga dalga yayılarak umumi bir teessür havası yarattı (Süleyman Nazif, *Nâmik Kemal*, s. 28-34). Sakız'da bir caminin hazîresinde defnedilen naaşı Ebüzziyâ'nın, ölünce Rumeli fâtihi Süleyman Paşa'nın türbesi yanına defnedilmesine dair arzusunu Abdülhamid'e bildirmesi ve padişah tarafından kabul edilmesi üzerine üç gün sonra Gelibolu'ya nakledildi ve Süleyman Paşa'nın türbesi hazîresine defnedildi (Nâmik Kemal'in hayatının son günleri ve kabri meselesi hakkında bk. Ali Ekrem, *Rûh-i Kemal*, s. 105; *Nâmik Kemal*, s. 77-80; damadı Mene-menlizâde Rifat'tan naklen çok daha geniş bilgi için bk. Taha Toros, *Türk Edebiyatından Altı Renkli Portre*, İstanbul 1998, s. 19-22). Daha sonra Abdülhamid, Nâmik Kemal'e planını Tefvik Fikret'in çizdiği mermerden bir türbe yaptırmış, fakat türbe zelzelede yıkıldığından Çanak-kale savaşında da ayrıca zarar gördüğünden mermer sütunları kırılmış, kubbesi kalmamıştır. Zamanla çok bakımsız hale düşen türbe II. Meşrutiyet'in ardından ziyaret edilmeye başlanmış, bunların birincisinde Nâmik Kemal'in adına orada ilk defa bir ihtifal düzenlenmiştir.

Edebî ve Fikrî Şahsiyeti. Şiirleri. Nâmik Kemal'e ilk şöhret yolunu şiir faaliyeti açmıştır. Sofya'dan İstanbul'a geldiğinde kendini tanıtmakta gecikmemiş, Encümen-i Şuarâ ile şöhretini daha da geniş bir çevreye ulaştırmıştır. Divan şiiri dairesinden ayrılıp vatan ve hürriyet kavramını mihver edindiğinde yurt çapında bir şöhret kazanmış, bundan böyle "vatan ve hürriyet şairi" diye anılmıştır. Bazan eski tarz şiirleri de görülmekle birlikte bunlarda herhangi bir iddialı tutum yoktur. Şiirinin âdetâ mührü olan "Nâmik" mahlasının bu tür kalem oyunlarında yerini Hitâm-ı Acemî, Eddâi Kemal gibi takma adlara bıraktığı görülmektedir.

Nâmik Kemal çocuk denilebilecek yaşta şiir yazmaya başlamış, Sofya'da bir defter dolduracak kadar manzumeler meydana getirmiştir. Bu manzumeler arasında Kerbelâ mersiyeleri, "şâhımdır Ali" ve Eşref Paşa'nın "Alevîyiz" redifli gazeline nazîre mahiyetindeki "Alevîyim" redifli şiirleri yanında, çoğu "destûr yâ Hazret-i Mevlânâ" ibaresiyle başlayan manzumeleri bilhassa dikkati çekmektedir. Bunları ihtiva eden defterden, Sofyalı Vâmik gibi bazı mahallî şairlerden başka onun bu dönemde özellikle Eşref ve Kâzım paşaları örnek aldığı anlaşılmaktadır. Bu devrede hicve temayül ettiği de gözden kaçmamaktadır. Bu ilk şiirlerini daha sonra bir tarafa bırakan Nâmik Kemal'in asıl divanı İstanbul'a döndükten sonra yazdıkları ile meydana gelmiştir. Kendi el yazısı ile ikinci bir şiir defteri, onun İstanbul'da 1278 (1861-62) yılına kadar söylediği şiirler hakkında bir fikir vermektedir (Baysun, I/1 [1946], s. 13 vd.). Büyük bir kısmı Encümen-i Şuarâ şairleriyle Fehîm-i Kadîm, Nef'î, Nâilî gibi divan şiirinin büyük üstatlarına nazîre olan bu şiirlere esas itibarıyla tasavvufî ilham hâkimdir. Kelime oyunları yerine fikir ve hayallerin doğrudan doğruya ifadesi ve kuvvetli bir benlik duygusu şiirlerin başlıca vasıflarındandır. Şinâsi ile tanıştıktan sonra da Nâmik Kemal, eski tarz şiiri bütün bütüne bırakmamıştır. Nitekim onun bu devrede Muallim Nâci'nin *Tercümân-ı Hakikat*'te idare ettiği edebî sütuna Hitâm-ı Acemî, Eddâi Kemal gibi takma adlarla gazeller, nazîreler yolladığı bilinmektedir (Tansel, *TM*, X [1953], s. 182 vd.; a.e., XII [1955], s. 83). Hece vezniyle de şiirleri bulunmakla beraber bunların sayısı sınırlı olup çoğu hicve ve mizah türünden parçalarla piyeslerine serpiştirilmiş küçük denemelerden ibarettir.

Nâmik Kemal'in mezarı

Nâmik Kemal'in Şinâsi ile tanışmasının ardından şiirinin muhtevası değişmiş, tasavvufî muhtevanın yerini içtimâî fikirler almıştır. Kendisi şiirindeki bu değişmeyi *Ta'lim-i Edebiyyat Üzerine Risâle*'de (haz. Necmettin Halil Onan, s. 37-38) özellikle belirtir. Burada işaret ettiği misrâlarla "Yangın" makalesinin başındaki beyit vatanî şiirlerinin ilk nüvelerini vermektedir. Sonraları giriştiği hürriyet mücadelesinin hayatına getirdiği gurbet, hapis, sürgün gibi hadiseler, Bosna-Hersek muharebeleri, Doksanüç Harbi gibi olaylar onun bu tarz şiirini beslemiş ve geliştirmiştir. Nâmik Kemal, Türk şiirine cemiyetin o zamana kadar heyecanını edebiyatta tanımadığı vatan ve millet sevgisini, hamiyet ve hürriyet duygularını mal ederek millî şair pâyesine yükselmiştir. Gerçi başta III. Selim'in bir gazeline, Kırım savaşı esnasında söylenmiş bazı manzumelerde ve meselâ Yûsuf Hâlis'in "Vatan Kasesi" ile (*Şehnâme-i Osmânî*, İstanbul 1277, s. 23-32) diğer bazı eserlerinde vatanî şiirin ilk örnekleri mevcutsa da vatan, millet, hürriyet kavramlarını bir heyecan konusu haline getirip en tesirli şekilde topluma mal eden ilk şair Nâmik Kemal olmuş, onun bu tür şiirleri Tefvik Fikret ve Mehmet Emin'in (Yurdakul) ortaya çıkışına kadar Türk toplumuna hemen hemen tek başına ve rakipsiz olarak hitap etmiştir. Nâmik Kemal bu yeni muhtevayı gazel, kaside, murabba, muhammes gibi eski şekiller içinde işlemiş, Garp tarzı nazım şekillerini ancak Abdülhak Hâmid'in *Sahrâ*'sından (1879) sonra kullanmaya yönelmiştir. Mücadeleci bir ruhla yazdığı vatan şiirleri, Doksanüç Harbi'ni takip eden yıllarda bu harbin felâketlerinin doğurduğu teessürle yazılmış "Vâveylâ", "Vatan Mersiyesi", "Bir Muhacir Kızının İstimdadı", "Hilâl-i Osmânî" gibi manzumelerde bir mersiye mahiyetine bürünür. Kemal'in vatanî şiirlerinin neşir sahasına intikal edebilenlerinin en eskileri *Vatan yâhud Silistre*'deki meşhur "Vatan" şarkısı ve murabba ile Sırbistan ve Karadağ isyanları sırasında son şeklini alan, "Hürriyet Kasesi" adıyla tanınmış "Besâlet-i Osmâniyye ve Hamiyet-i İnsâniyye"dir (*Vakit*, nr. 236, 2 Haziran 1876). Avrupa'da iken yaptığı "Marseillaise" tercümesi onun vatanî şiirinde hareket noktalarından biridir (*Hürriyet*, nr. 57, 2 Ağustos 1869). Vatanî şiirinin ilk kaynakları ise Kırım savaşı esnasında Kars'ta iken dinlediği hamâsi türkülerle koçaklamalar ve askerî marşlara kadar gider (bu marşlardan bir örnek için bk. Fevzi [Kurdoğlu], 1853-

1855 *Türk-Rus Harbi ve Kırım Seferi*, İstanbul 1927, s. 17-18).

Nesri. Nâmık Kemal'de nesir, gazeteciliğe başladıktan sonra öne geçmiştir. Nesirde örnekleri, daha önceleri Hâfız Müşfik münşeati, Reşid Paşa'nın layihaları ile dedesinin buyruktuları ve nihayet tercüme odasındaki resmî tahrirat kabilinden yazılar idi. Kemal, *Tasvîr-i Efkâr*'da Şinâsi'nin tesiri altında yeni bir nesir tarzına yöneldi. Bununla beraber, yeni devrede de, *Leskofçalı Galib Divanı Mukaddimesi*, *Gencine-i Hüner'e* takriz (İstanbul 1282), *Sergüzeşt* gibi eski nesirde maharetini göstermek isteyen yazılar ortaya koymaktan geri kalmadı. Bu yoldaki eserlerinin en meşhuru *Bârîka-i Zâfer*, üzerindeki tarihe göre (1278 Ramazanı / Mart 1862) *Tasvîr-i Efkâr*'a girmeden öncedir. Kemal'in nesri gazetede teşekkül ederek tercüme, fıkra ve havadisten başlayıp makale, tarih denemeleri, hal tercümeleleri, tiyatro, roman ve mektup gibi nesrin çeşitli sahalarını içine alan geniş bir yayılım ve gelişim gösterir. Kemal makale ve mektupları ile kuvvetli bir deneme (essai) yazarıdır. Çeşitli edebî nevirlerde yeni Türk nesrinin öncüsü ve yaratıcısı olmuştur. Türk edebiyatı onun cümleye getirdiği hareketlilik, dinamizm ve imajlarındaki şiddet ve çarpıcılık, tasvir kabiliyeti, bazan hitabet, bazan sohbet halini alan bir ifade ile yepyeni bir nesir tarzı kazanmış ve Türk nesrine getirdiği değişim daha kendi devrinde takdir edilerek bu tarz Servet-i Fünûn'a kadar birçok nesle örnek olmuştur. Eski edebiyatta nesrin, nazım yanında varlık gösteremediğini, değerce düşük bir seviyede kaldığını söyleyen Kemal'in Türk edebiyatında gerçekleştirdiği asıl yeniliğin nesirde olduğu günümüzde ittifakla paylaşılan bir hükümdür.

Tiyatro Eserleri. Nâmık Kemal'in en fazla eser verdiği edebî nevi tiyatrodur. Tiyatronun toplum ve millet hayatındaki fonksiyonunu belirtmek için çeşitli makaleler yazmış, *Mukaddime-i Celâl* ile bizde ilk defa tiyatronun nazariyatını yapmıştır. Nâmık Kemal, "insan halini sahneye nakil ve orada taklit ederek ibret alınacak bir levha halinde göz önüne sermesi itibarıyla en faydalı bir eğlence" olarak tarif ettiği tiyatroyu bütün edebî nevilere üstün tutar. "Tiyatro cihanın aynısıdır" derken onu insan hayatını iyi ve kötü tarafları ile aksettiren bir ayna gibi alır. Tiyatro ile ilgili görüşlerinde en çok ısrar ettiği husus onun cemiyet üzerindeki değiştirici etkisidir. Avrupa milletlerinde görülen büyük siyasî inkılaplar ve medenî ilerlemelerde

tiyatronun tesiri olduğunu ileri sürer. Nâmık Kemal piyeslerinde topluma yeni fikirler ve meseleler getirmek istemiş, onlara makalelerinde işlediği vatan severlik, hürriyet, hamiyet, insan hakları, İslâm birliği, aile ahlâkı gibi konuları sokmuştur. Onun tiyatro eserlerinin esasları makalelerinde ortaya koyduğu düşüncelerle tarihî şahsiyetler hakkındaki hal tercümelelerinde ve vatanî şiirlerinde teşekkül etmiş kahraman telakkisine dayanır. Piyeslerinin çoğunda bir davaya inanmış insan tipi canlandırmaya çalışmıştır. Kahramanlarında daima ferdî saadetle içtimaî vazife ve mesuliyet duygusu çatışır ve kahramanlar her zaman kendi ferdî saadetlerini içtimaî ve vatanî gaye uğrunda feda ederler. Aşk ve ihtirasın temel motif olarak yer aldığı bu eserlerde şahıslar ya tamamıyla iyi, ya tamamıyla kötü gösterilmiş, kahramanların ruh halleri tabii olarak değil daima en aşırı derecesiyile ifade edilmiştir. Romantik duygular, konuşmalara hâkim olan hitabet, vak'anın akışını durduran uzun tiradlar Nâmık Kemal'in piyeslerinin ortak bir özelliğidir. 1. *Vatan yâhud Silistre.* Nâmık Kemal bu ilk piyesinde vatanperverlik ve kahramanlık duygularından hareketle işe başlamıştır. Halkta bu duyguları harekete geçirmek isteyen eser, 1853 Türk-Rus savaşında gönüllü olarak cepheye giden sevgilisinin ardından savaş alanında onunla beraber bulunmak ve onunla aynı kaderi paylaşmak için asker kıyafetine girip Silistre müdafaasına iştirak eden genç bir kızla sevdiği genç adamın aşkı etrafında gelişir; muhasara altındaki tabyada Türk askerinin canlarını hiçe sayarak vatan uğrunda gösterdikleri kahramanlık ve fedakârlık sahnelerini canlandırır. Türk milletinin bu oyun sayesinde "vatan" kavramının bilincine vardığı ortak bir kanaat olmuştur (meselâ bk. Mordtmann, s. 230). Nâmık Kemal, içindeki vatanî şiir ve hitabelerle devrinde muazzam bir heyecan yaratan bu eserinin Türk tiyatrosunu bulunduğu seviyeden çok ileriye götürmüş olduğu görüşündedir ("Mukaddime-i Celâl", *Celâled-din Hârizmşah*, Kahire 1315, s. 16). Piyes Avrupa'da ilgi uyandırmış, Rusça'ya (1876), daha sonra başka dillere tercüme edilmiş ve Rus matbuatında uzun müddet yankıları devam etmiştir. Nâmık Kemal'in en çok tartışılan ve farklı değerlendirmelerle karşılaşan piyesi budur (meselâ bk. Kemal, "Mektûb", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, V/52, s. 1633-1636; a.g.e., nr. 53, gurre-i Safer 1304, s. 1665-1675; Mizancı Murad, "Üdebâmızın Numûne-i İmtisâlleri", *Mizân*, nr. 41-46, 1305; Halil Edib, "Mizân'a Bir Nazar",

Sa'y, nr. 9, 15 Şubat 1303). Nâmık Kemal, eserdeki vak'ayı 1828 Türk-Rus harbinden alıp 1853 Kırım savaşındaki Silistre muhasarasına uyguladığını bildirir. Onun bu piyesinden yirmi yıl önce Silistre muhasarasındaki kahramanlıkların bir operasının yapıldığını bilhassa göz önünde bulundurmak gerekir. Nâmık Kemal, Sofya'ya gittiği tarihlerde bu Silistre operası İstanbul'da temsil edilmekteydi (*Ceride-i Havâdis*, nr. 739, 19 Şevval 1271). 2. *Gülnihal.* Nâmık Kemal bu piyeste müstebite karşı mücadele ve intikam fikrini işler. Eserin kahramanlarından Rumeli şehirlerinden birinin müstebit sancak beyi Sultan Abdülaziz'i, onun tarafından yok edilmek ve sevgilisi elinden alınmak istenen, halkın çok sevdiği hapisteki genç kahraman ise Velihaht Murad Efendi'yi akla getirmektedir. Cârîye Râzidil (Gülnihal) ise zalime karşı kin ve intikamı temsil eder. Zulüm ve istibdadı hedef tutması dolayısıyla sansür piyesin en mühim parçalarını çıkarmış, Nâmık Kemal'in belirttiğine göre eseri tanınmayacak bir hale sokmuştur. 3. *Âkif Bey.* Nâmık Kemal, Magosa yolunda yazmaya karar verdiği bu piyesin esasını *Dâniş Bey yâhud Fâhişe-i Tâibe* diye adlandırdığı bir maceradan çıkarmıştır (Kuntay, II/1, s. 513). Olayı, Kırım savaşında çok sevdiği karısını bırakarak vatanî göreve koşmakta tereddüt etmeyen bir bahriye zâbitinin vatanperverliğiyle karısının sadakâtsizliği teşkil eder. Eser vatanî duygularıyla başlayıp ihanetin sebep olduğu aile faciasıyla biter. 4. *Zavallı Çocuk.* Hareket noktasını daha önce *İbret*'teki "Aile" makalesinde ifade ettiği görüşlerden alan bu piyeste genç bir kızın, annesinin tamah ettiği maddî menfaatler uğruna sevdiği genç erkek yerine istemediği zengin biriyle evlendirilmesinden doğan felâketler anlatılmıştır. Edebiyatımızda aşk yüzünden verem olup ölen talihsiz sevgili temine öncülük eden bu eser, Recâizâde Mahmud Ekrem'in *Vuslat*'ı ile Abdülhak Hâmid'in *İçli Kız*'ından başlayarak uzun yıllar devam eden hissî bir edebiyat çığırına yol açmıştır. 5. *Kara Belâ.* Nesrini istediği halde sağlığında basılamayan bu eser, Nâmık Kemal'in meşgul olduğu esas meseleleriyle irtibatı en zayıf ve gevşek olanıdır. Bir Hint hükümdarının kızının şehvetten gözü dönmüş bir harem ağası tarafından tecavüze uğraması, kızın, sevdiği şehzade ile nikâhlandığı gece harem ağasını öldürdükten sonra sevgilisiyle birlikte intihar etmesi eserin konusunu teşkil eder. Batı edebiyatı trajedilerinden gelme bir ilham eserde kendini ağırlıkla hissettirir. 6.

Celâleddin Hârizmşah. Magosa'da başlayıp araya giren uzun bir fâsıladan sonra 1881 yılında Midilli'de bitirebildiği bu piyes Nâmık Kemal'in üzerinde en fazla çalıştığı ve en sevdiği tiyatro eseridir. Eserin esası, İslâm âlemini tehdit eden Moğol istilâsına karşı durmaya çalışan Celâleddin Hârizmşah'ın ideali uğruna giriştiği büyük mücadele peşinde yaşadığı maceradır. Çok geniş bir şahıs kadrosunun yer aldığı bu on beş perdelik piyeste o istilâ çağıının tipik insan mahşeri içinde türlü entrika, cinayet, muharebe, suikast, aşk gibi olaylar birbirini kovalar. Nâmık Kemal, bu son tiyatro eserinde kahraman tipinin bütün vasıflarını Celâl'in şahsında toplamıştır. Celâl ile, vatan uğrunda ferdi arzu ve duygulardan vazgeçmenin tam bir örneğini yaşatmış, İslâm birliği fikrini, Moğol istilâsı önünde İslâm âlemini korumaya çalışan Celâl'in ağızından kuvvetli bir şekilde ifade etmiştir. *Celâleddin Hârizmşah* romantik Türk tiyatrosunun Abdülhak Hâmid'in büyük eserlerinden önceki ilk zirvesidir.

Romanları. Roman nevinde *İntibah* ile *Cezmi* olmak üzere iki eser veren Nâmık Kemal edebiyatımızın yeni tanımakta olduğu romanı tarif etme, romanı roman yapan teknik şartları ve ölçüleri Türk okuyucusuna tanıtırma ihtiyacını duymuş ve bu konu üzerinde önemle durmuştur. Romanı sadece birtakım macera ve olayları anlatmaktan ibaret sanan zihniyete karşı çıkararak romanı roman yapan vasıf ve ölçüleri öğretmeye çalışan Nâmık Kemal'e göre gerçek mânasıyla romanın üç temel boyutu vardır: Baştan geçen, yaşanılan bir macera yahut vak'a; onun içinde yer alan insan, o insanın dış görünüşü ile portresi ve iç âlemi; bu ikisine zemin teşkil eden dış mekân ve sosyal ortam. Nâmık Kemal, Magosa'da iken yazdığı *İntibah-yâhud-Sergüzeşt-i Ali Bey* adındaki denemesinde edebiyatımızın en büyük eksiği olarak kabul ettiği roman türüne söz konusu ölçüleri uygulamaya çalışarak bir örnek vermek istemiştir. Eserde gerçek hüviyetini bilmeden ahlâken düşük bir kadına âşık olan temiz, fakat tecrübesiz bir delikanlının bu kadın yüzünden yaşadığı ahlâkî çöküntü ve sonunda uğradığı felâket konu edilmiştir. Son zamanlarda bu eser hakkında değişik istikamette kaynaklar ve tesirler arama gayreti görülmektedir. Bunlarda unutulmuş taraf, eserde dıştan, edebî kanaldan gelme bir tesirden önce arka planında Nâmık Kemal'in aile ve ahlâk meselesini işleyen makalelerindeki görüşlerin bulunduğudır. Ayrıca toy gençle-

rin âşüfte kadınlar elinde sürüklendiği kötü âkibetler, bunların birer zâbıta vak'asına dönüşmüş sıklıktaki örnekleri de yaşanılmakta olan yaygın bir sosyal vâkıa olarak bu arka plana dahil edilmelidir. Bunlar ortada iken eseri doğrudan doğruya *Hançerli Hanım Hikâyesi*, *Muhayyemat-ı Aziz Efendi* veya diğer bazı kaynaklara bağlamaya çalışmak romanı oluşturulan esas gerçekten uzağa düşmek demektir. *İntibah*'ın, romanda şahısların psikolojik tahliline önem veren ilk eser olarak Türk romanının gelişmesinde gözden kaçırılmayacak bir yeri vardır. Ancak bu psikolojik tahliller eserde herhangi bir makeden alınıp o tarafa illeştirilmiş birer parça gibi kalmaktadır. Nâmık Kemal, tiyatro eserlerinde olduğu gibi burada da biri çok iyi, diğeri çok kötü iki zıt kadın tipini karşı karşıya getirmiştir. Romanın kahramanları arasında en canlı şahıs yine muhteris ve kötü kadın tipidir. Şahısların portreleri üzerinde durması ve onları etraflı bir şekilde işlemesi bakımından eserin devrin romanında ileri bir adım sayılması gerekir. *İntibah*'ın diğeri önemli bir tarafı basit de olsa yer yer dış âleme çevrilen bir dikkati getirmesidir. Çamlıca'yı narratif edebiyatımıza sokan eserde dış âlemin tasviri kendinden önceki eserlere göre çok genişlemiş olmakla beraber müşahhas tarafları henüz belirgin çizgileriyle yakalayamayan ve çok defa zihni kalan bir seviyededir. Bununla beraber Boğaziçi'nde bir yalının yatak odası tasvir edilirken ev içi dekoru, mobilya ve eşya üzerinde o devir için kolay rastlanmayacak ayrıntılarla karşılaşılmaktadır.

Nâmık Kemal, yalnız ilk cildini tamamlayabildiği *Cezmi* ile Türk edebiyatına tarihî roman alanında kendininkinden önceki ilk adıma nisbetle daha dolgun ikinci bir eser kazandırmıştır. Romanın ağırlık merkezini, III. Murad devrindeki Türk-İran savaşlarından birinde İranlılar'a esir düşen Kırım şehzadesi Âdil Giray'ın İran sarayında şahın karısı ile kız kardeşinin kendisine duydukları ikili aşkı arasında kalması ve sonucusu ile geçirdiği aşk macerası teşkil eder. Eserde, III. Mehmed devrinde İstanbul'da çıkan sipahiler isyanının başlarından biri olan şair Cezmi'nin yetişmesi ve İran savaşlarında gösterdiği kahramanlıklarla bu savaşlarda tanışıp dost olduğu Âdil Giray'ı kurtarmak için İran'da başından geçen maceralar anlatılır. Roman Âdil Giray'ı seven, ahlâk ve seciyele-ri zıt iki kadının birbiriyle rekabetinin getirdiği olaylarla gelişir. Kahramanlarından üçünün ölümüyle sona eren bu aşktan

sonra birinci cilt biterken Cezmi'nin asıl macerasını yaşamaya başlamak üzere olduğu görülür. Nâmık Kemal, eserde şairane hayaller peşinde koştuğu için tarihî atmosferi yaşatacak müşahhas çizgileri bulamamıştır. Bu yüzden bir tarihî romanda bulunması gereken tasvirler baştaki yangın sahnesi istisna edilirse eserde zayıf kalmıştır. İdeal bir kahraman olarak canlandırdığı Cezmi'nin şahsında Kemal'in kendi şahsından gelme akisler hissolunduğunu da ayrıca belirtmek gerekir (bk. CEZMİ).

Edebî Tenkitleri ve Edebiyatımız Hakkında Görüşleri. Nâmık Kemal 1866 yılında *Tasvîr-i Efkâr*'da çıkan makalesinden başlayarak *Bahâr-ı Dâniş*, *Nevruz Bey* ve *İntibah* mukaddimeleriyle *Tahrîb-i Harâbât*, *Tâkîb*, *İrân Paşa'ya Mektup*, *Mes prisons Muâhezesi* gibi tenkit eserlerinde, *Bedî* adlı uzun makalesinde (*Muharrir*, nr. 6, 1293), *Numûne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*'nin planını çizen yazılarında (*Mecmûa-i Ebüzziyâ*, 1298, I, nr. 10, 11), mektuplarında, *Mukaddime-i Celâl*'de edebiyat üzerinde muhtelif görüşlerini belirtmiş, bilhassa eski edebiyat hakkında çeşitli tenkitler ortaya koymuştur. *Mukaddime-i Celâl*, bütün bu yazıları içinde edebiyata dair görüşlerini en geniş ölçüde açıklayan eseridir ve önce isimsiz olarak neşredilmiştir: "Midilli Mutasarrıfı Kemal Bey Hazretlerinin Bir Makaleleridir" (*Şark Mecmuası*, 1298, nr. 1-3). *Tasvîr-i Efkâr*'da yayımlanan, Türk dili ve edebiyatının meselelerine kendinden önce rastlanmayan bir şekilde toptan bir bakış getiren "Lisân-ı Osmânî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmilidir" adlı makalesi yeninin eski edebiyata karşı ilk edebî beyannâmesi olma değerini taşımaktadır. Nâmık Kemal bu makeden itibaren eskiye yönelttiği tenkitlerinde edebiyatı her şeyden evvel bir dil meselesi olarak almıştır. Burada edebiyatla dil arasındaki münasebet üzerinde önemle durmuş, edebiyatın insanı düşünmeye alıştırmak, cemiyetin duygularını terbiye etmek, bilgiyi yaymak, millî birliği temin etmek gibi mühim vazifeleri olduğunu açıklamış, Türk edebiyatının halkın anlayamadığı suni dili dolayısıyla bu fonksiyonlarından hiçbirini yerine getiremediğini belirtmiştir. Nâmık Kemal, edebiyatın en mühim hizmetlerinden birinin millî birliği sağlamak olduğunu, Türkçe'nin Osmanlı sınırları içindeki alfabeti bulunmayan kavimlere bile lisanslarını unutturmadığını, diğeri Türk ülkelerindeki Türkler ile lisanen anlaşmanın mümkün olmadığını söylerken tamamıyla millî bir anlayışla hareket etmektedir.

Bu görüşlerini sonraları daha da ileriye götürerek ilmî gelişmenin ancak işlenmiş bir dille olabileceğini, dilin gelişmesinin edebiyatın gelişmesine bağlı bulunduğunu, yakın zamanlara kadar bizde hakiki bir edebiyat dilinin teşekkül etmediğini, eski edebiyatın kelime oyunlarından öteye geçmeyen diline Türkçe denemeyeceğini ileri sürmüş ve Osmanlı Devleti'nin gerileme sebebinin mükemmel bir dile sahip olamayışına bağlamıştır (*Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1327, IV, 86). *Tasvîr-i Efkâr*'daki makaleyi çıkış noktası olarak halkın anlayamadığı ve Türkçe'den ayrı bir dil hükmünde olan yazı dili yüzünden kültürün yayılmadığını, Arapça ve Farsça'nın hâkimiyeti altında teşekkül eden bu dille fikirleri doğru bir şekilde ifade etmenin mümkün olmadığını söyleyen Nâmik Kemal netice itibarıyla dilin ve edebiyatın da islah edilmesi gerektiğini savunmuştur. Avrupa dönüşünden sonra bu meseleleri yeniden ele alırken değişik edebî nevlere eser vermeye başlayan yeni neslin varlığını da dikkate almış, nesrin şiire göre kayda değer bir gelişme gösterdiğini, bu alanda genç nesil tarafından ortaya konulan eserlerin edebiyat anlayışını değiştirdiğini ve Türk edebiyatında gazete makalesi, tiyatro ve roman olmak üzere üç yeni edebî türün teşekkül ettiğini söylemiştir.

Tenkitlerini bilhassa divan şiirine yönelterek onun gerçeğe, tabiata ve akla aykırı bir edebiyat olduğunu ileri süren Nâmik Kemal'in eski şiire karşı oluşu aklın kabul edemeyeceği, gerçeğe bağdaşması imkânsız klişe mazmunları dolayısıyladır. Bu şiirin dayandığı imaj sisteminin tamamen gerçek dışı bir şey olduğunu her vesile ile belirten Nâmik Kemal bu gayri tabiiliği göstermek için bunları tablo halinde bir araya getirerek karikatürize eder (*Bahâr-ı Dâniş* mukaddimesi ve *Mukaddime-i Celâl*). Yeni edebiyat için "edebiyat-ı sahiha" tabirini kullanan Nâmik Kemal, edebiyatta esas şartın gerçeğe uygunluk olduğu, bundan mahrum sırf şairane hayaller ve lafız sanatlarıyla süslenmiş eserlerin asıl mânasıyla edebiyat sayılmayacağı fikrindedir (*İrfan Paşa'ya Mektup*). Bundan başka divan şiirinin ahlâka ve dine aykırı bulunduğu taraflarını teşhire çalışmış, buna karşılık "sade fikir" adını verdiği mâkul parçalarını beğenmiştir (meselâ *Bahâr-ı Dâniş*, *Tahrîb-i Harâbât* ve *Tâkîb* ile *Ta'lim-i Edebiyyât Üzerine Risâle*'de verdiği misaller). Ona göre bütün divan edebiyatında na't ve münâcâtlar dışında şiir denmeye lâyık pek az manzume bulunmaktadır. Beyitler, hatta mısralar arasında mâna ve mantık-

ça bir irtibat bulunmayışı da eski şiirin, saydığı başlıca kusurları arasındadır. Türk şiirinin İran tesirinden sıyrılıp Türkçeleşmesi meselesini bir edebiyat tarihçisi görüşüyle gözden geçiren Nâmik Kemal, Sâbit ve Enderunlu Vâsıf'ın şiirimizi Türkçeleştirmek istediklerini, fakat Türkçeleştirdikleri şeyin sadece kelimelerden ibaret bulunup esasın olduğu gibi kaldığını söyler. Şiir dilinin Türkçeleşmesi meselesi onu hece vezni üzerinde düşünmeye sevkemiş, *Tahrîb-i Harâbât*'ta Vâsıf'ın şiirimizde açmak istediği bu yolda aruz yüzünden başarı sağlayamadığını, bunu hece vezniyle yapmış olsaydı büyük bir şair olarak tanınacağını belirterek eserlerinde ilk defa hece vezni meselesini ortaya atmıştır. Aruzu şiirimizi Türkçeleştirmekten alıkoyan ve kırılması gereken bir zincir olarak görmüş, hece vezni meselesini daha çok manzum tiyatro dili bakımından değerlendiren bu konuda birkaç defa fikir değiştirmiş, nihayet *Mukaddime-i Celâl*'de, aruzdaki imkânsızlıklar karşısında Türk şiirinin hece vezniyle yazılmasını kabul etmekle beraber hece vezninin aruza göre âhenksiz olduğunu, amiyane şeyler söylemeye mahsus bir tarz gibi görüldüğünden ciddi eserlerde hecenin başarılı olmayacağını söylemiştir. Nâmik Kemal'in Şark edebiyatlarını toptan reddettiği sanılmamalıdır. Fars şiirinin tenkit ettiği taraflar dışında kalan eserlerini sevdiği gibi bunlardan faydalanılması gerektiğini de söylemiş (meselâ bk. *Bahâr-ı Dâniş* mukaddimesi), Arap şiirine ise bütün dünya edebiyatları içinde müstesna bir yer tanımıştır.

Nâmik Kemal orta oyunu, karagöz gibi halka hitap eden sanatları içlerinde yer bulan müstehcen ve edep dışı sözlerle takıldığından lâykıyla değerlendirememiş, onları amiyane bularak tenkit etmiştir. Yazıda halk dilinden tabirler alınmasının ve gerek imlâ gerek kelime bakımından eski Türk lehçelerinin taklit edilmesinin şidetle aleyhinde olmuş, dilimizde yerleşmiş kelimelerin imlâlarında bizdeki söyleniş şeklinin esas alınmasını istemiştir. Bu bakımdan Ahmed Vefik Paşa'yı daima tenkit etmiştir. Nâmik Kemal'in münferit eserler üzerindeki başlıca tenkitleri *Tahrîb-i Harâbât* (1291/1874), *İrfan Paşa'ya Mektup* (1291/1874), *Tâkîb* (1292/1875) adlı kitaplarıyla *Mes prisons Muâhezesi* ve *Micromégas* tercümelerine dair yazılarında yer almaktadır. Tenkitleri sadece ele aldığı eserle sınırlı kalmayıp çok defa umumi meseleleri de içine alır. *Tahrîb-i Harâbât* ve *Tâkîb*'de tenkit ettiği yalnız

Ziyâ Paşa'nın *Harâbât*'ı değil türlü kusurlarıyla divan şiiridir. *Harâbât*'ın başında yer verdiği kasideleriyle Sultan Abdülaziz'e yaranmaya çalışan Ziyâ Paşa'ya, beraber giriştikleri hürriyet mücadelesinde tavır değiştirmesinden, eserde yeni nesle hiç yer vermemiş olmasından ve kendisinin çok eski ve önemsiz bir şiirini koymasından kaynaklanan hiddetle başlı başına iki tenkit eseri meydana getirmiştir. *Tahrîb-i Harâbât*'ta bilhassa *Harâbât*'ın mukaddimesini hırpalamış, *Tâkîb* ise Ziyâ Paşa'nın edebiyat tarihiyle ilgili bilgi hatalarını, indî hükümlerini, düştüğü tezatları, örnekleri seçme hususundaki isabet-sizliklerini Arap, Fars ve Türk edebiyatlarına olan vukufu sayesinde kolayca yakalayarak çok defa alaylı bir tarzda teşhir etmiştir. Bununla beraber onun zaman zaman haksız tenkitlerde bulunduğu ve garazkârlıkla hareket ettiğini de söylemek gerektir. Önce Ziyâ Paşa'ya birer özel mektup şeklinde yolladığı, fakat aynı zamanda istediği kimseler tarafından okunması, yaygınlaşması için muhtelif nüshalarını istinsah ettirdiği bu iki eserini, Ziyâ Paşa ile barışmış olduğu halde onun ölümünden sonra eski edebiyat taraftarlarının yeniye hücumlarına bir karşılık olarak neşretmiştir. Türk şiirinin daha Fars taklitçiliğinden kurtulmadığı bir zamanda eski şiirin gerçeğe ve ahlâka aykırı birçok örneğini bir araya getirdiğini ileri sürdüğü *Harâbât*'ı gençlik için meyhaneye açmak kadar zararlı görmüş ve onu edebiyat, hakikat ve siyaset bakımından taraftar olduğu fikirlere aykırı bulduğu için tenkit ettiğini söylemiştir. İrfan Paşa'nın 1874 yılında neşrettiği divançesinin başında yeni nesle târiz etmesi üzerine yazdığı "İrfan Paşa Mektubu" adıyla tanınan tenkid de *Tahrîb* ve *Tâkîb* ile aynı özellikleri taşır. Nâmik Kemal, bunu da adı geçen iki eser gibi yazılışının üzerinden seneler geçtikten sonra ve onlarla aynı devrede neşrettirmiştir ("Kemal Bey'in İrfan Paşa Mektubu", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, nr. 7, 15 Zilhicce 1297, s. 193-209).

Nâmik Kemal, yeni nesle *Mes prisons* ve *Micromégas* muahezeleri gibi yazıları ve özellikle mektuplarındaki tenkitleriyle yol göstermeye çalışmıştır. Abdülhak Hâmid'in *Sahrâ'sı* ile Recâizâde Ekrem'in birinci *Zemzeme*'si hakkındaki mektupları onun yeni edebiyat sahasındaki tenkitleri arasında bilhassa zikredilmelidir. Bunlarda şekil ve üslûp meselelerini ele almış, memleketin Doksanüç Harbi'nden sonraki ıstıraplı devresinde Abdülhak Hâmid ve Recâizâde Ekrem'in şahsî duygularından

bahsetmelerini eleştirmiş ve onları vatanî eserler yazarak halkın ıstırabına tercüman olmaya davet etmiştir. Ayrıca eski edebiyat taraftarlarına karşı yeni edebiyatçıları korumaya çalışmıştır (Mahmud Celâleddin, *Beyne'l-üdebâ Müsâdeme-i Efkâr*, İstanbul 1883). Noksan bir müsvede halinde kalan *Ta'lim-i Edebiyyât Üzerine Risâle* muhâvere şeklinde yazılmıştır. Risâlede Nâmık Kemal'in bir talebesiyle müzakeresini yaptığı *Ta'lim-i Edebiyyât* hakkında bazı tenkitleri, çeşitli edebiyat görüşleri ve edebî hâtıraları yer alır. Nâmık Kemal'in bu risâleyi Midilli'de iken dikte suretiyle yazdığını anlaşılmaktadır.

Tarihle İlgili Eserleri ve Tarihî Şahsiyetler Üzerinde Duran Hal Tercümeleleri. Nâmık Kemal'in tarih sahasındaki eserleri küçük denemelerle başlayıp zamanla külliyyat haline varan bir genişleme gösterir. Çocukluğunda babasından kuvvetli bir tarih kültürü alan Nâmık Kemal'in daha *Tasvîr-i Efkâr*'dan başlayarak makalelerinde fikirlerini tarihe dayandırması onun tarihçi tarafını çok güzel aksettirir. Tarihle ilgili ilk eseri İstanbul'un fethine dair yazdığı *Bârika-i Zafer*'dir. 1278 Ramazanında (Mart 1862) sırf eski nesirde maharet göstermek maksadıyla bir günde kaleme alınmış olan bu küçük risâle muhteva bakımından herhangi bir değer ifade etmez (bk. BÂRIKA-I ZAFER). Bunu 1282 Ramazanında (Ocak-Şubat 1866) meydana getirdiği *Devr-i İstîlâ* takip eder. Ertesi yıl *Tasvîr-i Efkâr*'da tefrika şeklinde neşredilen bu eserde Osmanlı Devleti'nin Kanûnî Sultan Süleyman'a kadar genişleyerek imparatorluk haline gelme macerasını kısa çizgilerle anlatmaya çalışır. Daha sonra *Evrâk-ı Perîşân*'daki hal tercümeleleri gelir. Bunlardan ilkin *Selâhaddin Ey-yûbî* neşredilmişse de *Fâtih* ve *Yavuz Sultan Selim*'in yazılışı ondan öncedir. Onun *Devr-i İstîlâ* ile birlikte tarih sahasındaki ilk üç eserinde Osmanlılar'ın ilerleme devrini seçmiş olması kendi zamanı bakımından mânâlıdır. Bunlarda yayılma çağının eski kudretli günlerini şimdiki zamanın insanına hatırlatmak isteyen bir düşünce hissedilir. *Evrâk-ı Perîşân*'ın ilk üç hal tercümesiyle Nâmık Kemal'in tarih üzerinde şahsî görüşler safhası başlar (Kaplan, "Nâmık Kemâl ve Fâtih", *TDED*, VI [1955], s. 71-82). Magosa'da yazdığı *Emîr Nevruz* ile *Evrâk-ı Perîşân*'a dördüncü hal tercümesini katar (1292/1875) (bk. EVRÂK-I PERİŞÂN). Nâmık Kemal bu eserlerinde kendi kahraman ve vazife fikrine uygun bulduğu şahsiyetleri konu edinir (geniş bilgi için bk. Tanpınar, *XIX. Asır*

Türk Edebiyatı Tarihi, s. 403). Bu seçimde onların her birini tarihî misyon sahibi olarak değerlendirmek isteyen bir görüş hâkimdir. *Celâleddin Hârizmşah* piyesiyle de misyon sahibi kahraman fikrini daha geniş planda devam ettirir. *Evrâk-ı Perîşân* dizisindeki bu dört hal tercümesi yalnız hayat ve vak'aların hikâyesinden ibaret olmayıp onları tenkit, tahlil ve muhakemeye tâbi tutan Avrupaî zihniyette yazılmış eserlerdir ve bu sebeple eski tercüme-i hal eserlerinden ayrılırlar. Bunlardan ilk üçü aynı zamanda Batılı tarihçilerin iddia ve ithamlarına karşı birer müdafaa-anahtardır. *Emîr Nevruz* ile öncekiler arasında Kıbrıs'ta tanıştığı Silistre gazisi yüzbaşı Ahmed Nâfiz adına neşrettiği *Silistre Muhâsarası* (1290/1873) ve *Kaniye* (1290/1874) adlı tarihî eserleri de ayrıca yerlerini alır. Nâmık Kemal bu iki eserinde tarihimizin iki büyük ve şanlı muhasarasında şahit olunan kahramanlık ve fazilet sahnelerini yaşatmak istemiştir. Tarihimizin şeref verici hadiselerine ve büyük şahsiyetlerine dair eserlerin bulunmayışını Türk edebiyatının büyük bir eksikliği olarak kabul eden Nâmık Kemal bu sahadaki eksikliğe cevap vermeyi ve sonraki nesillere örnek olmayı arzu etmiştir. Bu gaye ile önce Osmanlılar'a dair *Tarih-i Askerî* adlı bir eser hazırlamaya yönelmiş ve Magosa'da bu eserin iki cildini tamamlamıştı. Rodos'ta iken bu eserin planını değiştirerek *Osmanlı Tarihî*'ni kaleme almaya girişmiştir (Ali Ekrem, *Külliyât-ı Kemâl Tab' Olunuyor*, İstanbul 1326, s. 19 vd.; Kuntay, II/2, s. 641-665). O zamana kadar bu konuda yazılanların yarı yarıya yanlış olduğunu söyleyen Nâmık Kemal bu eserle Osmanlı tarihini yeniden meydana çıkardığı kanaatindeydi. Kullandığı kaynakların başında gelen Hammer'in ve ikinci, üçüncü elden istifade edebildiği bazı Bizans tarihçilerinin iddialarını cevaplandırmaya, zaman zaman mukayeseler yaparak diğer kaynaklardaki yanlışları düzeltmeye çalışmıştır. Nâmık Kemal, *Osmanlı Tarihî*'ni yazarken orijinal eserlere ve yazmalara ulaşmak istemesine rağmen esas itibarıyla daha çok sıradan kaynaklara dayanmak zorunda kalmıştır. Rodos ve Sakız'da bundan fazlasını yapmaya da imkân yoktu. Hadiseleri muhakeme ederken vesika yerine mantığına dayanması eseri ilmi olmaktan uzaklaştırın başlıca bir kusurdur. Bununla beraber eserin Osmanlı tarihinin birçok meselesini kurcaladığını, bazı hataları tashihe gayret ettiğini, tafsilâtli ve en sade ifadeli Osmanlı tarihlerinden biri olduğunu unutmamak gerekir.

Tarih-i Osmânî Encümeni gibi tarih çalışmalarını program altına almaya yönelik resmî bir kuruluşa gidildiği, vesikalara dayanan ilmî tarihçiliğin arefesine gelindiği bir çağda Nâmık Kemal'in eserinin yayımlanması fazlasıyla gecikmiş bir işti. Daha giriş kısmının ilk cüzünün bile takdirlerle karşılanması zamanında yayımlanabilmiş olsaydı onun memlekette tarih şuurunu uyandırma, tarih yazıcılığına mühim bir teşvik getirme bakımından nasıl akis ve tesirler bırakmaya aday olabileceği hakkında fikir vermektedir. Nâmık Kemal'in *Enderun Tarihî*'ne yazdığı takrizde gözden kaçırılmayacak bir taraf vardır. Onun burada vak'acı bir zihniyetin ötesinde tarihe, müesseselere yönelik bir bakışla yaklaştığı görülmektedir.

Ernest Renan'ın "l'İslamisme et la science" adlı konferansında İslâmiyet'in ilme ve terakkiye mâni olduğuna dair ileri sürdüğü iddiaya karşı kaleme aldığı *Renan Müdâfaanâmesi*, onun İslâm ve Osmanlı tarihine bir medeniyet meselesi açısından bakmayı bildiğini göstermektedir. *Tasvîr-i Efkâr*'daki makalelerinden başlayarak (meselâ bk. nr. 419, 430; "Avrupa Şarkı Bilmez", *İbret*, nr. 7, 10 Haziran 1288) Avrupa müelliflerinin bu yoldaki ithamlarına cevap veren Nâmık Kemal, bu küçük eserinde Avrupa ve İslâm tarihinden getirdiği delillerle Renan'ı hırpalamaya çalışmıştır. Esere hususi bir ilgi göstermiş olan Mehmed Fuad Köprülü Latin harfleriyle ilk neşrini yapmış, ancak *Nâmık Kemal ve İslâmiyet* adıyla hazırladığını haber verdiği geniş girişi gerçekleştirememiştir.

Temel Siyasî ve İçtimai Görüşleri ve Diğer Çalışmaları. Nâmık Kemal edebiyat ve tarihten başka Türk toplumunun içtimai, iktisadî, hukukî, kültür, rejim ve siyaset meseleleri üzerinde önemle durmuş, onların etrafında zihinleri aydınlatma ve kamuoyu yaratma misyonunu üstlenmiş bir düşünce adamıdır. 1863-1873 yılları arasındaki faal gazetecilik devresinde devamlı bu konuları işlemiştir. Ülkede meşrutiyet idaresinin kurulması, içtimai ve ferdî hürriyet ve bilhassa fikir hürriyeti, müesseselerin ıslahı, Türk cemiyetinin Avrupa medeniyetine ayak durmasını zaruretli Nâmık Kemal'in ana davalarını teşkil eder. O, millî ve İslâmî değerleri muhafaza etmek şartıyla Avrupailişma fikrini benimsemiştir. İslâmiyet'in hayatîyetine inanmış, onun medeniyet ve ilerlemeyle asla tezat halinde bulunmadığını kabul etmiş, aksi yoldaki iddia ve görüşleri çürütmeye çalışmış, Batı medeniyetinden alınacak müesseselerle İslâmî ve

millî esasların telifini isteyen bir görüşü savunmuştur. Türkiye için her bakımdan bir zaruret olduğunu müdafaa ettiği meşrutiyet rejiminin hukukî esaslarını İslâm'da aramıştır. Avrupa dönüşünde İslâm birliği idealini kuvvetle benimsediği görülür. Onun İslâmî ilimlerle alâkası hakkında bir fikir vermesi bakımından *Şerhu Mevâkıf*'tan beş fasıl kadar bir kısmı tercüme ettiğine dair kaydı hatırlamak yerinde olur (Ebüzziyâ Tefvik, *Kemal*, s. 19). Onda daha *Tasvîr-i Efkar*'daki makalelerinden başlayan ve Avrupa'da aldığı hususi derslerle gelişen bir hukuk düşüncesi vardır. J. J. Rousseau'nun *Contrat social*, Montesquieu'nün *L'esprit des lois*, Condorcet'nin *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*'i ile Bacon'dan bazı tercümelemler yaptığına dair rivayet (a.g.e., s. 21) onun ilgi duyduğu müellifleri belirlemektedir. Nâmîk Kemal insanın doğuştan hür olduğuna ve yok edilmek istense de sonunda hürriyetin muzaffer olacağına inanmıştır. *Rüya* adlı eserinde ülkede kansız ve ihtilâlsiz bir şekilde hürriyetin doğuşunu tahayyül ve tasvir etmiş, makaleleri ve vatanî şiirleriyle bu yolda daima iyimser görüşler aşılamaya çalışmıştır. Onun telkin ettiği en önemli şey toplumu ileriye götürmek ve değiştirmek isteyen muktedir, ideal ve irade sahibi bir insan telakkisidir. Üğrunda mücadele ettiği demokrasi ve hürriyet davası onda sadece bir düşünce halinde kalmayıp hayatının istikametini değiştirmiş, hayatı sıkıntılarla dolu bir macera olmuştur. Bu davaya atıldığından beri ömrü gurbet ve sürgünlerde geçen Nâmîk Kemal toplum uğruna ömrünü bir dava için harcayan fikir kahramanı örneğini vermiştir. Yazılarıyla toplumu memleket meselelerini düşündürmeye ve onu bu yolda eğitmeye çalışmıştır. Eski edebiyata karşı kendinden önce görülmemiş bir şekilde mücadele açarak yeni edebiyata zemin hazırlamış, kendi nesli ve sonraki nesiller üzerinde tesiri derin ve devamlı olmuştur. Edebiyattaki tesiri Servet-i Fünûn'a kadar sarsılmadan sürmüş, II. Meşrutiyet'in gerçekleşmesinde mühim tesiri olan içtimâî ve siyasî fikirleri, yeni devrin şartlarına göre bir milliyetçilik anlayışı getiren Ziya Gökalp'e kadar hemen hemen tek başına devam etmiştir. Nâmîk Kemal, 1930'lu ve 1940'lı yıllara kadar yurt dışında en fazla tanınmış Türk müellifidir. Daha 1876'da Avrupa neşriyatında kendisinden bahsedilmekteydi. Yabancı ülkelerde zamanımıza kadar hakkında çeşitli yayımlar yapılmış ve hal tercümesi ansiklopedilerde yer almıştır.

Ölümünden Sonra ve Günümüzde Nâmîk Kemal. Tefkifler ve sürgünlerle dolu yıllarda devrin, içinde bulunulan siyasî şartlarından dolayı adı çekinilerek anılır olan, 1890'larda ise basında kendisinden bahsetmek cesaret isteyen bir iş olmak raddesine gelmişken, kendisini hürriyet kahramanı olarak ilân eden II. Meşrutiyet'in ilânı ile hâtırası coşkun ihtifallerle canlandırılmaya çalışılır. *Vatan yâhud Si-listre* ve *Âkif Bey* her yerde ardarda sahnelenirken, az bir zaman içinde etrafında kendisinin övgülerle yüceltildiği bir Nâmîk Kemal literatürü teşekkül eder. Bu, ilmî araştırmalara geçmek, hakkında ciddi tedkikler ortaya koymak yerine Cumhuriyet yıllarına kadar Türk fikir hayatına ve memleket basınına hâkim olacak bir tavır olarak sürer. Meşrutiyet'in getirdiği heyecan devresinde atılmış en müsbet adım onun basılı ve basılmamış bütün yazı ve eserlerini, kontrollü bir şekilde bir araya getirecek bir yayın dizisi meydana getirme yolunda olur (1908). Ailesi ve oğlu Ali Ekrem'in idaresinde yürütülecek bu teşebüs ciddi bir programa bağlı olarak *Kül-liyyât-ı Kemal Tab' Olunuyor!* (İstanbul 1326) adlı bir kitapçıkla etraflı bir şekilde ilân olunduğu gibi, gerçekleşmesini maddî yönden sağlamak üzere külliyyat için abone kaydına dahi geçilir. 1910'da baştan ilk eserler yayın alanına konulup 1911'de faaliyet daha geniş çapta devam ederken, araya giren Balkan ve I. Cihan Harbi'nin doğurduğu iktisadî sıkıntılar dolayısıyla o noktada kalınır, bir daha da ona dönülmez.

Millî Mücadele sırasında vatanî şiirleri Türkiye Büyük Millet Meclisi kürsüsünde anılacak kadar zihinlerde yaşamakta, hâtırası tebci edilmekte iken inkılâp yıllarında ise bunun yerini büyük bir ilgisizlik alır. Gençlik tarafından adına ihtifal teşebüslerine dahi hoş gözle bakılmadığı görülür. 1930'lu yıllara girildiğinde, onu artık yaşanan yeni devre hitap edemez, zamanı geçmiş bir sima olarak göstermeye yönelik bir tutum kendisini hissettirmeye başlar.

1930 yılının başında Maarif Vekâleti, oğlu Ali Ekrem'in babası hakkındaki monografisini basmışken, bu zihniyet zamanla ağırlığını koyar. Nihayet, Sadettin Nüzhet Ergun'un bu çevrelerin telkini ya da o çevreye yaranmak üzere kaleme aldığı *Nâmîk Kemal. Hayat ve Şahsiyeti* adlı eserinde (1933) tam ifadesini bulur. Böylece onu soyca Türk saymamaktan başlayıp sanıldığı gibi milliyetçi olmadığından, Türkçü düşünceye sahip bulunmadığından,

saplandığı Osmanlı geçmişinden Türklüğün asıl tarihine yönelemediğinden, İslâmî ilham dışına çıkamamış olmaktan, eserlerinin gençlik ve yeni nesiller tarafından artık okunma şansı kalmadığına kadar onu her cihetten küçümsemek, şahsiyet ve hüviyetini hiçe indirmek gayretinde inkârcı bir zihniyet harekete geçer.

Bu arada, Nâmîk Kemal'e olumsuz görüşler besleyen Marksist cephe de mevcut ortam içinde sesini duyurmaktan geri kalmak istemez. Nâzım Hikmet'in "Putları Kırıyoruz" adlı çıkışı ardından Kerim Sadi'nin *Nâmîk Kemal, Tarihin Materyalist Telakkisine Göre. Yahut Tarih, Nâmîk Kemal'in Keşfine Doğru İlk Adım* (İstanbul 1932) adını taşıyan eserinin öncülüğünde Kemal Tahir'in *Nâmîk Kemal İçin Diyorlar ki* (İstanbul 1936) isimli anket broşürü devreye girer. Cevapları istenen bir yöne çekmek üzere kastî sorularla tertiplenmiş bu anket üniversite gençliğinin büyük ve şiddetli tepkisi karşısında kalır. "Millî Türk Talebe Birliği Neşriyatından" diye çıkarılan *Nâmîk Kemal* adlı mukabil anket kitabı ile (İstanbul 1936) oradaki görüşler hemen ret ve tenkit edilir. Aynı hava içinde *Nâmîk Kemal Aleyhinde Çıkarılan Broşür Dolayısıyla* adlı risâlesiyile de (İstanbul 1936), o vaktin üniversite öğrencisi olan Zahir Sıtkı (Güvemli) oradaki olumsuz ve esassız görüşlere bir darbe daha indirir.

Nâmîk Kemal'e kol kanat geren ve basında da gittikçe taraftar bulan bu ortam iyice yerleşmiş olarak sürerken yaklaşmakta olan 100. doğum yıl dönümü yeni bir dönüm noktasını başlatır. Memlekette Nâmîk Kemal araştırmaları hız kazanma yoluna girer. Çeşitli akademik kurumların hazırlattıkları, jübile kitaplarında yer alan araştırmalar, başka başka müelliflerin kaleme aldıkları müstakil monografiler Nâmîk Kemal'in artık ilmî yönden tedkik devresini açar.

1940 yılı, onun 100. yıl dönümünü karşılarırken yurt çapında heyecanlı anma törenlerine sahne olur, artık hep sürecek bereketli bir araştırma ve yayın faaliyetini de beraberinde getirir.

Bibliyografyada görüleceği üzere, o zmandan günümüze kadar Nâmîk Kemal araştırmaları iyice devamlılık ve gittikçe artan bir seviye kazanır. Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin *Nâmîk Kemal Hakkında* adlı zengin anma ve tedkikler kitabının başlattığı gelenek ile onun çeşitli yıllara göre düzenlenmiş doğum ve ölüm yıl dönümleri münasebetiyle başta üniversiteler ve çeşitli akademik kurum-

larca gerçekleştirilen sempozyum ve panellerde sunulan tebliğleri bir araya getiren anma kitapları Nâmîk Kemal literatürüne ilmî bir zenginlik kazandırır.

BİBLİYOGRAFYA :

Çeşitli yönlerden rolü ve tesiri büyük bir öncü şahsiyet olmak, vatanî edebiyatın gerçek mâna-da kurucusu bulunmak sıfatıyla, ismi etrafında teşekkül etmiş çok geniş bir Nâmîk Kemal literatürünün mevcudiyetine mukabil, hakkında yazılanların büyük bir çoğunluğu birer tedkik mahsulü olmak yerine, duygu ve heyecan ortamından gelen, kendisini sadece yüceltmeye yönelik ve hemen hemen her biri bir diğeri benzeri olup aynı şeyleri tekrarlar durumdadır. Ansiklopedi maddeleri başta olmak üzere, onunla ilgili bütün makale, risâle ve kitapların burada zikri mümkün olmadığı kadar, bilinenlere bir şey ilâve etmeyen, evvelce söylenmişleri tekrarlamakla kâlan bu gibi yazı ve yayınlara yer vermeye gerek de yoktur. Bununla beraber, kaleme alınışları çok öncelere giden, günümüze göre ise fazla bir şey ifade etmeyen, ancak onun şahsı ve eserleri hakkında ortaya konulmuş ilk yazı ve yayınlara olmaları bakımından Nâmîk Kemal literatüründe kronolojik bir değer taşıyan bir kısım yazıların burada zikrolunması cihetine gidildiği gibi, yabancılarca kaleme alınıp Nâmîk Kemal'in Türkiye dışında tanınışı ve değerlendirilişi hakkında bir fikir verebilecek bazı yazılara da işaret edilmesi faydalı görülmüştür.

Vesikalar: Nâmîk Kemal'in 2 Safer 97 – 3 Kânunusânî 95 tarih ve 25 Zilhicce 1301 ilâveli resmî hal tercümesi, BA, *Sicillât-ı Umûmiyye Defteri*, nr. 1, s. 210; On yedi yaşına kadar yazdığı şiirleri içine alan kendi eli yazısı ile tertip ettiği 1273 tarihli şiir defteri, İÜ Ktp., İbnülemin (eski numara, İbnülemin Yazmaları-Mecmua, nr. 173); Ahmed Midhat, *Üss-i İnkılâb*, İstanbul 1295, II, 198-203; (Ahmed Midhat'ın eserinde Namik Kemal'i Kânûn-ı Esâsî aleyhtarı göstermesine karşı, kendisine cevap verdiği mektup: *Edib-i A'zam Kemal Bey'in Gayr-ı Matbû Âsarından: Ahmed Midhat Efendiye Yazdığı Birinci ve İkinci Mektub*, İzmir; Ebüzziya Tevfik tarafından yapılan daha güvenilir neşri, "Kemal'in İki Mektubu", *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, XV/153, İstanbul 1330, s. 14-18; nr. 154 [1330], s. 39-43; nr. 155 [1330], s. 74-81; nr. 156 [1330], s. 103-108; nr. 157 [1330], s. 136-141; Mektupların bir kısım müsveddesi: Hikmet Dizdaroğlu, "Nâmîk Kemal ve Ahmed Midhat Münâkaşası", *Tanrıdağ*, nr. 13-14, İstanbul 1942); [Fâik] Reşad, *Kemal ile Muhâberemiz*, İstanbul 1326; Zeynelâbidin Reşid, *Edebiyat Kumkuması*, Halep 1326; a.m.f., *Taktuka*, Halep 1327, s. 72-75; Süleyman Paşa Muhâkemesi (nşr. Süleyman Paşazâde Sâmî), İstanbul 1328; M. Cavid Bay-sun, "Nâmîk Kemal'in Bir Müsvedde Defteri", *Akademi: Fikir Hareketleri*, I/1, İstanbul 1946, s. 13 vd.; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Nâmîk Kemal'in Abdülhamid'e Takdim Ettiği Arızalarla Ebüzziya Tevfik Bey'e Yolladığı Bazı Mektuplar", *TTK Bel-leten*, XI/42 (1947), s. 237-297; Fevziye Abdullah Tansel, *Husûsî Mektuplarına Göre Nâmîk Kemal ve Abdülhak Hâmid*, Ankara 1949; a.m.f., *Nâmîk Kemal'in Husûsî Mektupları*, Ankara 1967-86, I-IV; a.m.f., "Süleyman Hüsnü Paşa ile Nâmîk Kemal'in Münasebet ve Muhaberatı", *TM*, XI (1954), s. 131-152; a.m.f., "Namik Kemal'in Basılmamış Bir Mektubu", *TK*, V/50 (1966), s. 134-138; Ömer Faruk Akün, *Nâmîk Kemal'in Mek-*

tubları, İstanbul 1972, s. 395-407; a.m.f., "Namik Kemal ile Süleyman Paşa'nın Bağdad Sürgünlüğü Sırasında İlk Mektuplaşmaları", *TDED*, XIII (1981), s. 1-36. **Kaynaklar:** Ahmed Midhat, *Menâfâ*, İstanbul 1293, s. 79-81; [Mustafa] Nuri, *Ak-kâ*, İstanbul 1293; A. D. Mordtmann, *Stambul und das Moderne Türken-thum*, Leipzig 1877, s. 229-235; a.e.: *İstanbul ve Yeni Osmanlılar* (trc. Gertraude Songu - Habermann), İstanbul 1999, s. 161-165; A. Freiherr von Schweiger-Lerchenfeld, *Serail und Hohe Pforte: Enthüllungen über die Jüngsten Ereignisse in Stambul*, Wien 1879; *Mir'ât-ı Hakikat* (Miroğlu), I, 237, 238, 239, 240, 266-267; İsmail Hakkı, *Yâd-ı Mâzî*, İstanbul 1332; Ebüzziyâ Tevfik, "Yeni Osmanlılar Tarihi", *Tasvir-i Ef-kâr*, İstanbul 1909-11, nr. 1-466, tefrika, nr. 1-297 (s. nşr. Ziyad Ebüzziya, İstanbul 1973-74, I-III); Nâzım Paşa, "Bir Devrin Tarihi", *Cumhuriyet*, İstanbul 1932, nr. 2780-2785, 2792, 2801, 2803; **Müstakim Büyük Monografiler:** Ali Ekrem [Boalayır], *Rûh-i Kemal*, İstanbul 1906; a.m.f., *Namik Kemal*, İstanbul 1930; Sadettin Nüzhet (Ergün), *Namik Kemal: Hayatı ve Şiirleri*, İstanbul 1933 (tenkidi için bk. Rıza Nur, *Türk Bilik Revüsü*, VI, İskenderiye 1936, s. 444-448, 449-497, 561); **Stambular, Namik Kemal**, Moskva 1936 (tahlil ve tanıtımı için bk. Selim Refikoğlu, *Oluş*, nr. 6, Ankara 1937); Abdülkadir İnan, "Nâmîk Kemal'e Dair Rusça Yeni Bir Eser", *Ülkü*, XVI/94, Birinci kânun 1940, s. 309-315 (ayrıca bk. a.m.f., "Rusya Matbuatında Namik Kemal ve Eserleri", *Namik Kemal Hakkında*, Ankara 1942, s. 299-302); Necip Fazıl Kısakürek, *Namik Kemal: Şahsî-Eseri-Tesiri*, Ankara 1940; Fevziye Abdullah [Tansel], *Ülkü*, XVII/98 (1941), s. 178-191; Mehmet Kaplan, *Namik Kemal: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1948 (Nâmîk Kemal'i ideolojik görüşler ve hissi değerlendirmeler dışında objektif olarak ele alan ilk akademik çalışmadır); Midhat Cemal Kuntay, *Namik Kemal (Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında)*, I, İstanbul 1944; II/1 (1949); II/2 (1956). **Nâmîk Kemal Hakkında Küçük Biyografik Çalışmalar ve Risâleler:** Ebüzziyâ Tevfik, *Kemal*, İstanbul 1306 (2. bs.: *Merhum Namik Kemal Bey*, İstanbul 1326); a.m.f., *Nümüne-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, İstanbul 1308, s. 299-302, 327; *Kâmûsü'l-la'lâm*, V, 3884-3885; Abdülahrâr Tâhir, *Namik Kemal*, Paris 1897; *Sicill-i Osmânî*, IV, 82; Süleyman Nazif, *Namik Kemal*, İstanbul 1922; a.m.f., *İki Dost*, İstanbul 1925; Th. Menzel, "Kemal", *El* (Fr.), II, 898-902; [İbrahim Alâeddin], *Namik Kemal*, İstanbul 1927; Gelibolu Muallimler Birliği, *Namik Kemal ve Tefsirleri*, İstanbul 1928; Rıza Nur, *Namik Kemal Grand Poète et Idéologue turc*, [Paris] 1932; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, III, 441; V, 819-834; a.m.f., *Son Sadriazamlar*, III, 344, 347; a.m.f., *Son Hattatlar*, s. 714-719; İhsan Sungu, "Nâmîk Kemal", *AA*, I, 245-247; a.m.f., *Namik Kemal*, İstanbul 1941. **Edebiyat Tarihleri:** Abdülhalim Memduh, *Tarih-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, İstanbul 1888, s. 94, 95, 96, 99-101, 116, 120, 125, 129; Charles Wells, *The Litterature of the Turks. A Turkish Chrestomathebiy*, London 1891, s. 149-169, 183-206; V. D. Smirnov, *Çerker İstorii Tureçkoy Literatür*, St. Petersburg 1891, s. 107-117; a.m.f., *Obrazçoviya Proyzvedeniya Osmanskoy Literatür (Mecmûa-i Münthâbât-ı Osmâniyye)*, St. Petersburg 1903, s. 149-169, 183-205; G. Jakob, *Türkische Literaturgeschichte in Einzeldarstellungen*, Berlin 1900, s. 139-152; P. Horn, *Geschichte der türkischen Moder-*

ne, Leipzig 1902; Gibb, *HOP*, V, 83-85; K. J. Bas-madjian, *Essai sur l'histoire de la littérature Ottomane*, Paris 1910, s. 193-196 (tenkidi için bk. Th. Menzel, *Isl.*, IV [1913], s. 142 vd.); Şehâbeddin Süleyman, *Tarih-i Edebiyyât-ı Osmâniyye*, İstanbul 1910, s. 325-331; VI. Gordlevskiy, *Oçerki po novoy Osmanskoy literature*, Moskva 1912, s. 13-27; İbrâhim Necmi [Dilmen], *Tarih-i Edebiyyât Dersleri*, İstanbul 1341, s. 141-169; İsmâil Habib [Sevük], *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1924, s. 147-180; a.m.f., *Edebî Yeniliğimiz*, I, İstanbul 1932; İsmail Hikmet [Ertaylan], *Türk Edebiyatı Tarihi*, Bakü 1925, I, 203-247; Ağâh Sırrı Levend, *Edebiyat Tarihi Dersleri: Tanzimat Edebiyatı*, İstanbul 1934, s. 96-104, ayrıca bk. tür.yer.; Mustafa Nihat Özön, *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1934, s. 42-50, 237-244, 304-316, 426-456, 581-588, 702-710, ayrıca bk. tür.yer.; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1956, s. 322-432; Alessio Bombaci, *Storia Della Letteratura Turca*, Milano 1962 (Fr. trc. Irene Melikoff, *Histoire de la Litterature Turque*, Paris 1968); O. Sples, "Die Moderne Türkische Literatur", *Handbuch der Orientalistik V. Turkologie*, Leiden 1963, s. 328, 336, 343-346, 348, 377; Vasfi Mahir Kocatürk, *Büyük Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara 1964, s. 639-659; Nihad Sâmî Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1972, II, 879-914. **Nâmîk Kemal ve Magosa:** İbrahim Zeki Burdurlu, "Kalebent Nâmîk Kemal", *TDL*, III/28 (1954), s. 190-193; Gündüz Aktan, "Namik Kemal'in Mektuplarında Magosa ve Magosalılar", *TK*, III/26 (1964), s. 111-114; M. Kâmil Dürüst, "Magosa ve Namik Kemal", *TTOK Belleteni*, nr. 346 (1981), s. 3-7; Taner Timur, "Namik Kemal'in Magosa Sürgünü ve Uluslararası Politika", *TT*, nr. 31 (1986), s. 10-16; Ömer Faruk Akün, "Kıbrıs Basamağında Namik Kemal", *Namik Kemal Sempozyumu Bildirileri (27-28 Nisan 1998)*, Doğu Akdeniz Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Gazimagusa 1998, s. 11-24; İsmail Bozkurt, "Kıbrıs Türk Edebiyatında Namik Kemal", a.e., s. 59-74; Özkuç Çobanoğlu, "Yeni Osmanlılar Tarihi ve Kıbrıs Atası Bağlamında Namik Kemal", a.e., s. 75-82; Harid Fedai, "Kıbrıs'ta Namik Kemal Kültü", a.e., s. 89-92; Önder Göçgün, "Husûsî Mektuplarına Göre Namik Kemal ve Magosa", a.e., s. 103-136; İsmet Kotak, "Namik Kemal ve Kıbrıs Türkleri", a.e., s. 137-139. **Şahsiyeti Hakkında Hususî Değerlendirmeler:** Ahmet Hamdi Tanpınar, "Nâmîk Kemal'e Dâir Düşünceler", *Oluş*, nr. 4, Ankara 1939; a.m.f., "Nâmîk Kemal'in Muhtelif Simaları", *Tasvir-i Ef-kâr*, İstanbul 22 Aralık 1940; Muazzez Kaptanoğlu, "Münevverlerin Gözü ile Namik Kemal", *İnsan*, nr. 8, İstanbul 1939, s. 622-630; Ahmet Emin Yalman, "Namik Kemal'i Yahya Kemal'den Dinleyelim", *Vatan*, İstanbul 21 Aralık 1940; Yahya Kemal, *Edebiyat Dair*, İstanbul 1971, s. 276-283; Âlim Gür, "Ebüzziya Tevfik'e Göre Namik Kemal", *TDe*, XII/1 (1977), s. 175-187; Turan Alptekin, "Profesör Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Namik Kemal Üzerine Görüşleri-Bazı Dikkatleri", *Ölümünün 100. Yılına Namik Kemal*, İstanbul 1988, s. 1-10; Nâzım H. Polat, "Şehâbeddin Süleyman Gözüyle Namik Kemal", *Namik Kemal Sempozyumu Bildirileri*, s. 149-160. **İdeoloji ve Felsefesi-Temel Prensipten Düşünceleri:** Hilmi Ziya Ülken, *İnsanî Vatanperverlik*, İstanbul 1933, s. 232-241, 266; a.m.f., "İdeolog Namik Kemal", *İnsan*, nr. 8 (1939),

s. 609-616; Ziyaettin Fahri Fındıkoğlu, *Namik Kemal ve İdeolojisi*, Ankara 1939; a.mlf., "Namik Kemal ve Ziya Gökalp", *İş*, nr. 23 (1940); a.mlf., "Namik Kemal ve Mehmed İzzet", a.e., s. 17-26; a.mlf., s. 5-7; a.mlf., "Namik Kemal ve Fel-sefesi", *Cumhuriyet*, İstanbul 21 Aralık 1940; Namdar Rahmi Karatay, *Namik Kemal ve İde-alizmi*, Bursa 1941; Behice S. Boran, "Namik Ke-mal'de Devlet Fikri", *Yurt ve Dünya*, nr. 1 (1941), s. 17-26; a.mlf., "Namik Kemal'in Sosyal Fikir-leri", *Namik Kemal Hakkında*, Ankara 1942, s. 251-277; Bekir Sıtkı Baykal, "Namik Kemal'e Gö-re Avrupa ve Biz", a.e., s. 189-218; Niyazi [Ber-kes], "Namik Kemal ve Laiklik", *Siyasî İlimler Mecmuası*, nr. 118, Ankara 1941, s. 491-497; a.mlf., "Namik Kemal'in İslahatçılığı", *Yurt ve Dünya*, nr. 1, Ankara 1941, s. 13-16; a.mlf., "Nâ-mik Kemal'in Fikri Tekâmülü", *Namik Kemal Hakkında*, Ankara 1942, s. 221-247; Kâmuran Birand, "XVIII. Asır Fransız Tefekkürü ve Namik Kemal", *Felsefe Arktivi*, I/1, İstanbul 1945, s. 99-140; Burhanettin Batman, "Namik Kemal'in Bir Manzumesi ve Alman Idealizmi", *TDED*, III/1-2 (1948), s. 153-161; a.mlf., "Namik Kemal'de De-izm ve Humanizmi", a.e., III/3-4 (1949), s. 295-306; Y. A. Petrosyan, "K karakteristike obşçest-vennoe-političeskih vzglyadov Namuka Kemal-ya", *Kratkije Soobshchenija Instituta narodov Azii Akademii Nauk*, nr. 30, Moscow 1961, s. 183-187; M. Colombe, "La reforme des institu-tions dans l'Empire Ottoman au XIXe siècle d'après Le poète et écrivain turc Namik Kémal", *Orient*, nr. 13 (1964), s. 123-125; Önder Göçgün, "Namik Kemal'de Devlet İdeali ve Devletler Ara-sı Münasebetler Hakkındaki Görüşleri", *V. Mil-letlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler: Türk Edebiyatı*, İstanbul 1985, I, 75-80; Birol Emil, "Namik Kemal'in Eserlerinde ve Aksiyonunda Üç Temel Kavram: Hürriyet-Medeniyet-İrade", *Ölümünün 100. Yılında Namik Kemal*, İstanbul 1988, s. 11-24; Rıza Filizok, "Namik Kemal'in Batı Medeniyetine Bakış Tarzı", a.e., s. 39-50; Arslan Kaynarca, "Namik Kemal'e Felsefe Açı-sından Bir Bakış: Türk Düşünce Tarihinde Na-mik Kemal", *Felsefe Dergisi*, nr. 1, İstanbul 1989, s. 14-23; İsmail Parlatur, "Rüya'nın Fikir Örgü-sü", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Namik Ke-mal*, Ankara 1993, s. 59-66; Nevin Önberk, "Na-mik Kemal'de Özgürlük Fikri", a.e., s. 93-115; Sina Akşin, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *Bi-lim ve Ötopya*, nr. 132, İstanbul 2005, s. 32-37. **Namik Kemal ve İslâmiyet:** Namik Kemal, *Re-nan Müdâfaanâmesi*, İstanbul 1910; a.e. (nşr. Fuad Köprülü), Ankara 1962; a.e. (nşr. Abdur-rahman Küçük), Ankara 1988 (s. nşr.: s. 84-129; Namik Kemal'in tenkidine konu olan Renan'ın, *L'Islamisme et la Science* adlı konferans metni-nin [Paris 1883] Türkçe tercümesi; s. 67-83 ve umumi giriş, Namik Kemal'in İslâmî görüşleri hakkında açıklama, s. 1-66); Önder Göçgün, "Na-mik Kemal'in İslâmî İnanç Telâkkisi", *ŞC İlahi-yat Fakültesi Dergisi*, nr. 1, Konya 1985, s. 37-49; Abdurrahman Küçük, "Namik Kemal'in Er-nest Renan'a Cevabı ve İslâma Bakışı", *Tekir-dağ Namik Kemal Sempozyumu Bildirileri*, Te-kirdağ 1988, s. 39-57; Ataulhah Bogdan, "Namik Kemal-Turkish Pioneer of Islamic Revival", *The Muslim World League Journal*, XV/7-8, Mekke 1988, s. 8-10; Düccane Cündioğlu, "Ernest Renan ve "Reddiyeler" Bağlamında İslâm-Bilim Tartış-malarına Bibliyografik Bir Katkı", *Divan*, nr. 2, İstanbul 1996, 1-94 (Namik Kemal'in eseri ile

doğrudan doğruya ilgili kısım: s. 41-47); Gültekin Yıldız, "Namik Kemal'in "Salâhaddin Eyyübü", Biyografisi: Öncü Bir Pan-İslâmist Metnin İnşa-sına Dair Bazı Gözlemler", *İlmî Araştırmalar*, nr. 6, İstanbul 1998, s. 271; Mümtaz'er Türköne, *Sı-yası İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu*, İstan-bul 1999, tür.yer. **İdare ve Devlet Adamlığı:** Ham-di Atamer, "Yabancıların İşlerimize Müdahalele-ri ve Namik Kemal", *BTTD*, nr. 1 (1967), s. 233-296; Kaya Bilgegil, "Namik Kemal'in Aleyhinde Açılan bir Tahkikatı İddialar ve Şairin Cevap-ları", *EFAD*, nr. 10 (1979), s. 101-187; Zeynep Kerman, "Namik Kemal'in Devlet Adamlığı", *Ölü-münün 100. Yılında Namik Kemal*, s. 67-73; Mehmet Aldan, "Mutasarrıf Namik Kemal", *Türk İdare Dergisi*, LIX/375, Ankara 1987, s. 179-200 (ayrıca bk. *TTK Bildiriler*, XI [1994], IV, 1419-1435); Martin Strohmeyer, "Namiq Kemal und die Schwammtaucher in der Agäis", *Das Osmanische Reich in Seinen Archivalien und Chroniken Nejat Göyüncü zu Ehren*, İstanbul 1997, s. 241-259. **Namik Kemal Hukukçu:** Namik Kemal, "Hikmetü'l-hukuk", *Mecmûa-i Ebûzziyâ*, IV/48, İstanbul 1302, s. 1505-1514; Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Türk Hukuk Tarihinde Namik Ke-mal", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, VII/1, İs-tanbul 1941, s. 177-223 (aynı yazı için bk. *İş*, nr. 25, İstanbul 1941, s. 41-87); a.mlf., "Namik Ke-mal Hukukçu", *İş*, nr. 25 (1941), s. 25-40; Fevzi-ye Abdullah Tansel, "Namik Kemal'in Hukukî Fi-kirleri", *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*, I, Ankara 1944, s. 51-68; Demir Özlü, "Hukukçu Olarak Na-mik Kemal", *Bir Çağdaş Öncü Namik Kemal*, İstanbul 1988, s. 77-92. **İktisadî Görüşleri:** Ga-lib Haldun, "Namik Kemal Muktesid", *YM*, nr. 3 (1917), s. 54-57; [İhsan Sungu], *Türk Ziraat Tari-hine Bir Bakış*, İstanbul 1938, s. 214^{a-b}, 217-224, 228-234; Ziyaeddin Fahri [Fındıkoğlu], "Na-mik Kemal ve Nüfus Meselesi", *İFM*, II/1 (1940), s. 105-121 (aynı yazı için bk. *İş*, nr. 25 [1941], s. 8-24); a.mlf., "Bizde Tasarruf Hareketi ve Bu Ha-reketin Tarihçesi", *Tasvir-i Efkâr*, nr. 4906, 16 Birinci kânun 1941; Mehmet Kaplan, "Namik Kemal İktisadda Liberalist midir?", *Ülkü*, nr. 22, Ankara 1942, s. 8; Kenan Akyüz, "Namik Kemal et les questions économiques et financiers", *Économie et sociétés dans l'Empire Ottoman (Fin du XVIIIe-début du XXe siècle)*, Actes du Colloque de Strasbourg (1980), Paris 1983, s. 55-60; Rifat Önsöy, "Namik Kemal'in İktisadî Görüşleri", *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, V/1, Ankara 1989, s. 93-102; Musa Ça-dırcı, "Namik Kemal'in Sosyal ve Ekonomik Gö-rüşleri", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, nr. 2, Ankara 1991, s. 39-52; Abdurrahim Siler, "Namik Ke-mal'in İktisadî Görüşleri", *Türkler*, Ankara 2003, XIV, 656-664. **Edebî Anlayış ve Tutumu:** Saba-hattin Eyüboğlu, "Namik Kemal yahut Manzum Nesir", *İnsan*, II/8, İstanbul 1939, s. 617-621; Zâhir İvremli, "Namik Kemal Yalnız Sanatkar mıdır?", *YM*, nr. 84 (1940); a.mlf., "Namik Kemal Zannettiğimiz San'atkar mıdır?", *Yeni Adam*, nr. ..., İstanbul 1940; P[ertev] N[aili] B[orataş], "Namik Kemal'in Sanatkarlığı", *Yurt ve Dünya*, nr. 11, Ankara 1941, s. 319-320; Fevziye Abdul-lah Tansel, "Muallim Nâcî ile Recâizâde Ekrem Arasındaki Münakaşalar ve Bu Münakaşaların Sebep Olduğu Edebî Hadiseler", *TM*, X (1953), s. 182 vd.; a.mlf., "Namik Kemal'in Midilli'de Yaz-dığı Manzum ve Mensur Eserler", a.e., XII (1955), s. 57-90; M. Kaya Bilgegil, *Harâbât Karşısında*

Namik Kemal, İstanbul 1972; Ö. Faruk Huyugü-zel, "Namik Kemal'in Edebiyat ve Edebî Tenkide Dair Genel Fikirleri", *Ölümünün 100. Yılında Na-mik Kemal*, s. 51-65; Bilge Erçilasan, "Edebî Ten-kidlerine Göre Namik Kemal", *TKA*, XXVIII/1-2 (1991), s. 319-324; Cahit Kavcar, "Namik Kemal'in Üslup Anlayışı", *Doğumunun Yüzüncü Yılında Namik Kemal*, s. 47-58; İsmail Parlatur, "Namik Kemal'in Edebiyatımıza Kazandırdığı Sosyal De-ğerler", *Namik Kemal Sempozyumu Bildirileri*, s. 141-148. **Türk Dili ve Alfabenin İslahı Mese-lesi Üzerinde Düşünceleri:** Fuad Köprülü, *Millî Edebiyat Cereyanının İlk Mübeşşirleri*, İstanbul 1928, s. 38-41; a.mlf., "Türk Dili Hakkında Na-mik Kemal'in Bazı Düşünceleri", *Ülkü*, XVI/92 (1940), s. 97-98; Fevziye Abdullah Tansel, "Arap Harflerinin İslâhı ve Değiştirilmesi Hakkında İlk Teşebbüsler ve Neticeleri", *TTK Belleten*, VII/25 (1943), s. 203-212; Leylâ Karahan, "Namik Ke-mal'in Türkçe'nin Sâdeleştirilmesi Hakkında Düşünceleri", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fa-kültesi Dergisi*, Namik Kemal özel sayısı, V/1, Ankara 1989, s. 23-35; Rekin Ertem, *Elibfe'den Alfabe'ye Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi*, İs-tanbul 1991, s. 103-111, 163, 253, 339; Kâzım Yetiş, "Namik Kemal'in Dil ve Edebiyat Görüşle-rinde Hareket Noktaları", *Namik Kemal Sem-pozyumu Bildirileri*, s. 189-196; Fikret Turan, "Tanzimat Döneminde Osmanlı İmlâsı ve Alfa-besi Üzerine Tartışmalar ve Namik Kemal", a.e., s. 171-180. **Namik Kemal ve Batı Edebiyatı:** Zi-ya Somar, "Namik Kemal ve Viktor Hügo. Crom-wel ve Celâleddin Dramları", *Kalem*, nr. 12, İs-tanbul 1939, s. 249-254; Cevdet Perin, "Namik Kemal ve Fransız Edebiyatı", *Namik Kemal Hak-kında*, Ankara 1942, s. 127-160; a.mlf., *Tanzimat Edebiyatında Fransız Tesiri*, İstanbul 1946; İbrahim Olgun, "XIX. Asır İngiliz Edebiyatı ve Namik Kemal Nesli", *İÜ İngiliz Filolojisi Dergisi*, nr. 1, İstanbul 1944, s. 69-70; Midhat Cemal Kun-tay, "Tercüme Merhalesinde Resmî ve Hususi Adımlar", *Tercüme*, V/25, Ankara 1944, s. 54-60; a.mlf., "Namik Kemal'in Tercümelei I", a.e., V/27 (1944), s. 213-220; V/28 (1944), s. 304-311; "Namik Kemal ve Hugo'nun Şiiri", *Sanat Olayı*, nr. 43, İstanbul 1985, s. 51-52; Ali İhsan Kolcu, *Ondokuzuncu Asır Türk Edebiyatında Alphonse de Lamartine ve Tesiri*, Ankara 1999, s. 29-37; Abdülhalim Aydın, *Namik Kemal ve Abdülhak Hamid'de Victor Hugo Etkileri*, İs-tanbul 2004. **Günümüz Aktüalitesinde Yeri ve Devamlılığı:** Peyami Safa, "Namik Kemal'e Ni-çin Bağlıyız", *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1938; Ziya-eddin Fahri, "Namik Kemal", *Ülkü*, XII/71 (1939), s. 387-393; a.mlf., "Namik Kemal ve Yaşayan Tarafları", *Ülkü*, XVI/94 (1940), s. 291-297; Se-lim Refik, "Namik Kemal ve Gençlik", *Uludağ*, nr. 32, Bursa 1941; Fethi Tevetoğlu, "Sosyalizm Karşısında Namik Kemal ve Komünizm Karşı-sında Mustafa Kemal", *Hayat Tarih Mecmuası*, II/12 (1971), s. 4-7; a.mlf., "Namik Kemal'in Türk Nesilleri Üzerindeki Tesiri", *Ölümünün 100. Yılında Namik Kemal*, s. 203-218; a.mlf., "Namik Kemal'e Yapılan Haksız Saldırıları", *Gazi Üniver-sitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Namik Kemal özel sayısı, V/1, Ankara 1989, s. 73-74; Yahya Ak-yüz, "Atatürk'te Namik Kemal Etkisi ve Abdülha-mid Döneminde Yasak Kitaplara İlişkin İki Bel-ge", *TTK Belleten*, XLV/180 (1981), s. 501-511; Enver Tunçalp, "Namik Kemal'in Türk Milleti Üze-rindeki Tesirleri", *Kemalist Atılım*, VI/71, Anka-ra 1984, s. 18-21.

